

เถียงนา แต่เมื่อตกเย็นญาติพี่น้องได้ตัดสินใจนำศพเข้ามาทำพิธีในหมู่บ้าน จากนั้นปรากฏว่า มีชาวบ้านเสียชีวิตด้วยเหตุต่าง ๆ ตัด ๆ กันจำนวน 9 ศพ ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นเหตุอาเภทที่เกิดจากการฝ่าฝืนธรรมเนียมประเพณีที่ได้กล่าวในตอนต้น เพื่อแก้ไขปัญหานี้ ชาวบ้านได้ไปนิมนต์พระที่มีผู้ที่เคารพนับถือและมีชื่อในด้านนี้มาทำพิธี โดยพิธีกรรมที่สำคัญก็คือ การจัดตั้ง “หอพระธรรม” ขึ้นใกล้กับศาลากลางบ้าน และจัดสร้างหอพระธรรมย่อยประจำทิศทั้งแปดรอบหมู่บ้าน หอพระธรรมนี้มีลักษณะคล้ายๆ กับ “หลักบ้าน” ในหมู่บ้านอื่นๆ ที่ชาวบ้านมีความเชื่อว่าการปกป้องคุ้มครองชาวบ้าน ในขณะที่ทีมวิจัยกำลังเก็บข้อมูลอยู่ในหมู่บ้าน ได้มีเหตุคล้ายๆ กับที่ได้เล่าไว้ในตอนต้นเกิดขึ้นที่บ้านกะพี้ อีก คือมีคนตายติดๆ กันสองคน ชาวบ้านก็ไปนิมนต์พระมาทำพิธี ตามที่เคยได้ทำเมื่อครั้งก่อน การทำพิธีกรรมแบบนี้ของพระ คือการไล่ผีหรือวิญญาณชั่วร้ายในสังคมอีสาน หรือในสังคมชนบททั่วไปของไทย มิใช่เรื่องแปลก ดังนั้น คาทาสวดมนต์ของพระจึงมีสถานะเป็น “ธรรม” หรือเวทย์มนคาถาสำหรับการขับไล่ผี นอกเหนือไปจากการเป็นคำสอนทางศาสนาให้ละเว้นไปจากการทำชั่ว

กล่าวโดยสรุป หมอธรรมเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้เกิดเครือข่ายในระหว่างเครือญาติ ทั้งนี้เนื่องจากว่า ผู้ที่ถือธรรมมักจะเป็นผู้อาวุโสในตระกูล เครือข่ายดังกล่าวนี้ย่อมนำไปสู่ความช่วยเหลือ และร่วมมือทางด้านต่างๆ ระหว่างสมาชิกภายในเครือข่าย อย่างไรก็ตาม การนับถือธรรมก็สามารถที่จะขยายครอบคลุมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งชุมชนได้ อย่างเช่นกรณีของบ้านกะพี้ที่ได้เล่าไว้ในข้างบน นอกจากนี้ในปัจจุบัน ความเชื่อเรื่องธรรมสามารถที่จะขยายเครือข่ายออกไปนอกชุมชน ในหมู่บ้านโคกสูงซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในอำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น มีผู้ที่เชี่ยวชาญในเรื่องธรรม โดยหมอธรรมผู้นั้นรับเรียนมาจากพระจากทางจังหวัดอุบลราชธานี ความเชี่ยวชาญในเรื่องการปราบผี ทำให้เขาได้รับการนับถือและมีเครือข่ายขยายออกไปนอกเขตชุมชน

ค. ผีฟ้า

ผีฟ้าเป็นความเชื่อเรื่องผีอีกอย่างหนึ่งที่เคยมีอย่างแพร่หลายในทั้งสามหมู่บ้าน และยังคงมีปฏิบัติอยู่ ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเล่าว่าแต่ก่อนมีผู้หญิงในหมู่บ้านเป็น “นางเทียม” แต่ปัจจุบันนี้เสียชีวิตไปแล้ว มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวบ้านในแถบบ้านฝางน้อยเป็น “บาด” (ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นโรคฝีดาษ) ระบาดไปทั่ว ชาวบ้านเชื่อว่าพรานหมายซึ่งเป็นชาวบ้านเข้าไปล่าสัตว์ในแถบภูกระดึง และได้ไปยิง “ผีตาโขน” จึงเป็นเหตุให้ผีตาโขนไม่พอใจเอาบาตมาปล่อยให้ติดต่อกันในหมู่บ้าน วิธีการรักษาวิธีหนึ่งก็คือการล่าผีฟ้านี้เอง

หลักของการรักษาของผีฟ้าก็คือการ “ล่ำอ้อย” หรือล่ำอ้อนวอนเพื่อขอความเมตตาจากผีที่ทำให้ผู้ป่วยมีอาการเจ็บป่วย วิธีการแบบนี้ตรงกันข้ามกับหมอธรรมที่ใช้เวทย์มนต์คาถาเข้าข่มบังคับหรือไล่ผี การรักษาแบบผีฟ้าเป็นการยอมอ่อนข้อ และพยายามที่จะทำให้ผีพึงพอใจ ในพิธีกรรมการรักษาจึงออกมาในทางการสร้างความเพลิดเพลิน ได้แก่การฟ้อนรำเพื่อให้ผีที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยพึงพอใจ

ข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งก็คือในขณะที่เจ้าหรือหมอธรรมส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย (แม้ไม่มีข้อกำหนดที่ชัดเจนว่าจะต้องเป็นชายเท่านั้น) แต่ล่ำผีฟ้าเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงเป็นหลักในหมู่บ้านที่นับถือล่ำผีฟ้าจะต้องมีสังกัดหรือขึ้นอยู่กับหัวหน้าซึ่งเรียกว่าที่เป็นเจ้าของ “ของรักษา” พิธีกรรมที่สำคัญของความเชื่อในเรื่องผีฟ้ามี 2 อย่าง พิธีกรรมอย่างแรกคือการจัดชุมนุมสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งโดยทั่วไปจะจัดในช่วงสงกรานต์ พิธีกรรมแบบนี้เรียกว่าการ “ลงช่วง” และอาจใช้เวลาถึง 3 วันติดต่อกัน โดยสมาชิกของกลุ่มจะนำของบรรณาการ อย่างเช่น เหล้า ผ้า เงิน หรือสิ่งของอย่างอื่นมารวมกันที่บ้านของผู้ที่เป็นเจ้าของของรักษา ระหว่างพิธีกรรมการลงช่วงนี้ จะมีการเล่นฟ้อนรำของสมาชิกด้วย ส่วนพิธีกรรมอย่างที่สอง ก็คือการ “ล่ำส่อง” เมื่อสมาชิกของกลุ่มป่วย และสงสัยว่าจะเกิดจากการกระทำของผี ก็จะไปเชิญให้คนที่ เป็นเจ้าของของรักษาไปทำพิธีล่ำผีฟ้าหรือ ล่ำส่องที่บ้านผู้ป่วย ในวันที่หัวหน้ากลุ่มมาทำพิธีล่ำส่องนั้น สมาชิกกลุ่มที่อยู่หมู่บ้านเดียวกับผู้ป่วย ก็จะมาร่วมพิธีที่บ้านของผู้ป่วยด้วย พิธีกรรมจะเริ่มต้นด้วยหัวหน้ากลุ่มเริ่มบทร้องที่มีเนื้อหาเชื่อเชิญให้ผีต่าง ๆ มาร่วมในพิธี และมาเข้าสิงร่างคนที่เข้ามาร่วมในพิธี หลังจากนั้นสมาชิกที่เข้ามาร่วมก็จะลุกขึ้นรำรำ ซึ่งท่วงท่าและลีลาที่ขึ้นอยู่กับว่า มีผีอะไรเข้ามาสิงในร่าง

และเมื่อจบการร่ำล่ำ คนที่ร่วมในพิธีหรือผู้ป่วยอาจจะถามไถ่ถึงความพึงพอใจของผี และโอกาสที่จะหายจากการเจ็บป่วย ซึ่งคนที่เป็นผู้ทำพิธีก็จะบอกและให้คำแนะนำต่างๆ ในการปฏิบัติตนของผู้ป่วย

ประเด็นต่อมาที่ควรจะต้องตั้งไว้เป็นข้อสังเกตคือ แม้ว่าในสามหมู่บ้านที่ทำการศึกษารั้งนี้ จะไม่มีหัวหน้าผีฟ้า แต่ยังคงพบว่ามีคนยึดถือความเชื่อเรื่องนี้มากพอสมควร คนที่มีความเชื่อในเรื่องนี้มีทั้งหญิงและชาย มีทั้งที่เป็นคนแก่และคนในวัยกลางคน แม้ในหมู่บ้านที่ถือธรรมเนียมอย่างเคร่งครัดเช่นบ้านกะพี้ ซึ่งมีข้อห้ามไม่ให้มีการล่าผีฟ้าหรือล่าทรงภายในหมู่บ้าน ก็ยังมีชาวบ้านนับถือผีฟ้า โดยเมื่อมีชาวบ้านจะทำพิธีล่าสอง ก็จะไปล่านอกหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังพบว่าในขณะที่หมอธรรมเป็นเครือข่ายที่ก่อรูปขึ้นมาจากกลุ่มเครือญาติ หรือตระกูล ผีฟ้ากลับไม่ได้มีข้อจำกัดในเรื่องนี้ ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้เครือข่ายของผีฟ้า กว้างขวางกว่าผีชนิดอื่นๆ กล่าวคือสมาชิกที่อยู่ภายใต้หัวหน้าผีฟ้า มาจากหลายหมู่บ้าน บางครั้งอยู่ต่างจังหวัด

วัด

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างธรรมเนียมประเพณี และความเชื่อในเรื่องผีแล้ว วัดและพระในชุมชน ยังคงมีชาวบ้านศรัทธา และมีการผลิตซ้ำและสร้างขึ้นมาใหม่ได้ดีกว่าสถาบันทั้งสองที่ได้กล่าวมา ดังที่เราได้อภิปรายไว้ตั้งแต่ต้น ทั้งธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อในเรื่องผี ล้วนแต่เผชิญการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในชนบทในช่วงราวสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้ธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อในเรื่องผีถูกร่อนไปมาก แต่ในขณะเดียวกันหากเราเข้าไปในหมู่บ้าน เราจะพบว่าวัดกลับมีความเจริญก้าวหน้า โดยเฉพาะในแง่ความก้าวหน้าทางวัตถุ ตัวอาคารกำแพงวัดในบางครั้งเราจะพบว่า ความก้าวหน้าในแง่ของวัตถุก่อสร้างของวัดนี้ มีความขัดแย้งกันอย่างมากกับสภาพเป็นอยู่ของครัวเรือนในชุมชน ซึ่งครัวเรือนจำนวนมากมีความขัดสนทางวัตถุ

ข้อสังเกตดังกล่าวข้างต้น มีความเป็นจริงอย่างยิ่งกับสิ่งที่เราได้พบที่บ้านเหล่าเกวียนหัก กล่าวคือ บ้านเหล่าเกวียนหักเป็นหมู่บ้านที่มีคนไร่ที่ดินทำกินในอัตราส่วนที่สูงกว่าอีกสองหมู่บ้านที่เราทำการศึกษา ครัวเรือนจำนวนกว่า 30 ครัวเรือน

ไม่มีที่ดินตั้งบ้านเรือนเป็นของตนเอง ต้องอาศัยที่ดินสาธารณะปลูกกระท่อมอยู่ ซึ่งอยู่ติดกับรั้ววัดทางด้านทิศใต้ สภาพของที่อยู่อาศัยของครัวเรือนเหล่านี้ถือว่าขัดแย้งกับสภาพของวัดที่เราเห็นได้ด้วยสายตาซึ่งมีศาลาโครงสร้างคอนกรีตที่ใหญ่โตโอโง่ 1 หลัง สามารถบรรจุคนที่มาทำบุญได้กว่า 400 คน รั้วของวัดเป็นกำแพงคอนกรีตล้อมรอบ นอกจากศาลาและกุฏิของพระแล้ว ภายในวัดยังมีศาลาสำหรับมหรสพ เมื่อยามมีการเฉลิมฉลอง ช้างๆ กำแพงวัดมีเจดีย์บรรจุอัฐิของผู้ตายรายรอบอยู่ แน่นหนาที่สุดว่า ชาวบ้านได้ทุ่มเททรัพยากรไม่ว่าจะเป็นเวลา กำลังแรงงาน หรือ ทรัพยากรทางวัตถุอื่นๆ ลงไปมากพอสมควร จึงจะสามารถสร้างสรรค์สิ่งก่อสร้างเช่นนี้ขึ้นมาได้ วัดบ้านเหล่าเกวียนหัก มีกำเนิดขึ้นมาพร้อมๆ กับการก่อตั้งหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ความเจริญทางด้านวัตถุก่อสร้างของวัด เพิ่งจะปรากฏอย่างชัดเจนในช่วงราวเกือบ 20 ปีที่ผ่านมาเอง

เช่นเดียวกัน ชาวบ้านเชื่อว่าวัดบ้านฝางน้อยก่อตั้งมาตั้งแต่เริ่มแรกตั้งหมู่บ้าน โดยอาจจะก่อตั้งภายหลังจากที่มีการตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางได้ไม่นาน วัดบ้านฝางมีการย้ายที่ตั้งวัดถึง 3 ครั้ง เริ่มแรกวัดตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน แต่ได้เกิดไฟไหม้ จึงย้ายวัดไปตั้งทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งของศูนย์พัฒนาเด็กเล็กประจำหมู่บ้าน ครั้งที่สามได้ย้ายมาตั้งที่ปัจจุบัน เนื่องจากว่าผู้ที่มีฐานะดีของหมู่บ้านกลุ่มหนึ่งจำนวน 4 ครัวเรือน ได้ร่วมกันยกที่ดินให้เพื่อสร้างวัด ที่ตั้งใหม่ของวัดตั้งอยู่เกือบใจกลางของหมู่บ้าน ซึ่งทำให้สะดวกมากขึ้น

ชาวบ้านที่เคยบวชเป็นเจ้าอาวาส และภายหลังลาสิกและแต่งงานกับหญิงในหมู่บ้านแล้วตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางเล่าว่า ในช่วงราวๆ ปี 2505 นั้น บ้านฝางยังคงมีความกันดาร และถือได้ว่าเป็นหมู่บ้านโจร ดังนั้นวัดไม่ค่อยมีความสำคัญ ชาวบ้านเองก็ไม่ค่อยให้ความสำคัญกับวัดมากนัก เจ้าอาวาสซึ่งเรียนจบชั้น ม.6 ได้ร่วมกับพระอีกรูปซึ่งมาจากหมู่บ้านอื่น จัดตั้งวัดเป็นสำนักเรียนสอนหนังสือให้แก่พระและสามเณร ทำให้วัดเริ่มมีบทบาท ทั้งนี้เนื่องจากว่า คนที่บวชต้องการเข้ามาเพื่อศึกษา และสำหรับชาวอีสานแล้ว การศึกษาถือว่าเป็นบันไดหรือหนทางอันหนึ่งที่จะทำให้หลุดออกไปจากการเป็นทวนาได้

บทบาทของวัด ในฐานะที่เป็นแหล่งที่จะให้การศึกษาแก่คนในชุมชน โดยเฉพาะการศึกษาในแบบใหม่นั้น ก็ปรากฏกับวัดบ้านกะพี้เช่นกัน โดยวัดนี้ก่อตั้งขึ้นมาเมื่อราวปี พ.ศ. 2493 ความจริงแล้วบ้านกะพี้ก่อตั้งมาก่อนที่จะมีวัดเป็นเวลานานมาแล้ว ชาวบ้านเล่าว่าก่อนที่จะยังไม่สร้างวัด ชาวบ้านก็ไปทำบุญที่วัดบ้านเขื่อน ซึ่งอยู่ห่างออกไปราว 1 กิโลเมตร ภายหลังชาวบ้านเห็นว่าไม่ค่อยสะดวก อยากมีวัดเป็นของตนเอง จึงได้ปรึกษากับเจ้าคณะตำบล และเจ้าคณะตำบลก็เห็นด้วยและให้การสนับสนุน โดยจัดหาพระมาจำพรรษา วัดบ้านกะพี้เริ่มก่อตั้งเมื่อปี 2493 แต่อยู่มาไม่นาน วัดก็ร้างไม่มีพระจำพรรษา เหตุผลที่สำคัญที่วัดร้างก็คือ ที่วัดนี้ไม่มีสำนักเรียนพระและสามเณรส่วนมากที่บวชและต้องการเรียนก็เดินไปจำพรรษาที่วัดอื่น ส่วนหนึ่งเดินทางไปกรุงเทพฯ ก่อน พ.ศ. 2500 เล็กน้อย ชาวบ้านกะพี้ได้ย้ายวัดมาอยู่ในที่ปัจจุบัน และย้าย (ขยับ) ที่อีกครั้ง เพื่อให้วัดติดกับถนนที่สร้างขึ้นในปี 2505 ปัญหาการไม่มีพระอยู่จำพรรษามีอยู่เรื่อยมา แม้ในปัจจุบันก็มีหลวงพ่อยุ่จำพรรษาเพียงรูปเดียวเท่านั้น

การที่วัดเป็นแหล่งทางด้านการศึกษานี้ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะว่าการศึกษาแบบใหม่เป็นบันไดสำคัญสำหรับการเลื่อนสถานะภาพทางสังคมในความเชื่อแบบดั้งเดิม การได้เข้าไปสู่การบวช เป็น “พิธีกรรมสำหรับการเปลี่ยนผ่าน” (rite of passage) อย่างหนึ่ง คือการเปลี่ยนสถานะจาก “คนดิบ” เป็น “คนสุก” และพร้อมสำหรับการเข้าสู่การเป็นลูกเขย การครองเรือนในขั้นต่อไป ดังนั้น วัดจึงมีคุณค่าในแง่หนึ่ง แต่การเลื่อนขั้นทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาแบบใหม่ที่วัดบ้านกะพี้และวัดบ้านฝางได้จัดตั้งสำนักเรียนขึ้นมานั้น เป็นเรื่องใหม่ เป็นการเลื่อนขั้นจากชานาไปสู่การเป็นข้าราชการ หรือตำแหน่งอื่นๆ ที่อยู่นอกชุมชน ในประวัติศาสตร์ ความพยายามของรัฐที่จะกระจายการศึกษาของรัฐไปสู่ประชาชน และเป็นความพยายามของการผนวกเอาภูมิภาคต่างๆ เข้ากับรัฐภาคกลาง ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มีวัดและศาสนาเป็นกลไกที่สำคัญ วัดท้องถิ่นได้รับการมอบหมายให้ทำหน้าที่ในการสอนหลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่ และบุคลากรของวัดได้แก่พระ ก็ได้รับการศึกษาอบรมเพื่อให้มาทำหน้าที่ในการขยายการศึกษาของรัฐ แม้ในสมัยปัจจุบันที่การศึกษาแบบโรงเรียนของรัฐได้แพร่ขยายมากแล้ว วัดก็ยังเป็นแหล่งและช่องทางที่จะเข้าสู่การศึกษาโดยเฉพาะสำหรับผู้ที่มีฐานะยากจน

ดังที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ตั้งแต่ต้นแล้วว่า ในบรรดาสถาบันหลัก 3 อย่างอันเป็นแหล่งที่มาของทุนทางสังคมในชุมชนชนบทอีสาน (อีก 2 สถาบันได้แก่ ธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อเรื่องผี) นั้น วัดถือว่าเป็นสถาบันที่มีการผลิตซ้ำและมีการสร้างขึ้นใหม่อย่างต่อเนื่อง แม้ความเจริญทางด้านวัตถุและการก่อสร้างของวัด จะเป็นภาพที่ขัดแย้งกับความแร้นแค้น และความขัดสนของชุมชนชนบท แต่ก็ยังสะท้อนให้เราเห็นอย่างชัดเจนว่า คนชนบทมีความ “ศรัทธา” ต่อวัด ศรัทธาดังกล่าวนี้นี้ ไม่ควรจะมองว่าเป็นเรื่องมงายหรือสนับสนุนให้เกิดการลงทุนที่ไม่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ แต่เราควรจะต้องมองเห็นศักยภาพหรือพลังที่อยู่เบื้องหลังศรัทธาดังกล่าว หากเราจะกล่าวโดยย่อ วัดบ้านฝางน้อย บ้านกะพี้ และบ้านเหล่าเกวียนหัก สามารถที่จะสร้างความก้าวหน้าในทางวัตถุโดยการบริจาค โดยเฉพาะการ “ทอดผ้าป่า” ที่บ้านกะพี้ การทอดผ้าป่าเริ่มมาตั้งแต่ราวปี 2496 คือในช่วงนั้น ชาวบ้านต้องการก่อสร้างสร้างศาลา จึงไปบอกกล่าวขอ “ศรัทธา” แรงสนับสนุนจากหมู่บ้านที่ชาวบ้านเป็นเครือข่ายมีการติดต่อไปมาหาสู่ ซึ่งอยู่ที่อำเภอบ้านไผ่ เพื่อให้หน้าผ้าป่ามาทอดถวาย ในปัจจุบัน ผ้าป่ามักจะมาจากกรุงเทพฯ วัดของทั้งสามหมู่บ้าน ล้วนแต่มีผ้าป่าจากกรุงเทพฯ มาทอดถวายแล้วหลายครั้ง ในปีนี้บ้านฝางน้อยมีแผนที่จะทอดผ้าป่าอีก เพื่อนำเงินมาทำกำแพงวัดซึ่งการก่อสร้างยังไม่แล้วเสร็จ ชาวบ้านมีการจัดระเบียบแบ่งออกเป็นสายงาน เพื่อจะติดต่อไปยังผู้อุปถัมภ์ภายนอก กลุ่มผู้อุปถัมภ์หลักได้แก่ลูกหลานของชาวบ้านฝาง ที่อพยพไปทำงานอยู่ที่ต่างๆ นั้นเอง นอกจากนี้ ชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้านก็ไม่ได้อยู่ในฐานะที่เป็นผู้รับการอุปถัมภ์ผ้าป่าเท่านั้น บ่อยครั้งที่ชาวบ้านจะต้องจัดผ้าป่า หรือเรียไ้เงินเพื่อช่วยเหลือหมู่บ้านอื่นที่ได้บอกบุญมายังหมู่บ้าน ขนาดของความช่วยเหลือหรือการอุปถัมภ์ ขึ้นอยู่กับระดับความใกล้ชิดของความสัมพันธ์อย่างเช่น มีลูกหลานของชาวบ้านกะพี้ อพยพครอบครัวไปทำมาหากินอยู่ทางเมืองเลย และได้บอกบุญมายังบ้านกะพี้เกี่ยวกับเรื่องการก่อสร้างวัด ชาวบ้านกะพี้ก็ได้เรียไ้เงินครัวเรือนละ 100 บาท นำไปมอบให้หมู่บ้านนั้น ในกรณีเช่นนี้ ถือว่าหมู่บ้านนี้มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับบ้านกะพี้ นอกจากผ้าป่าแล้ว ศรัทธาและการอุปถัมภ์วัดในด้านการก่อสร้าง อาจจะมีรูปแบบอื่นๆ ด้วย อย่างเช่น การทำบุญกฐิน หรือแม้แต่การบริจาคเงินให้วัดโดยตรง เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ระเบียบประเพณีที่ชาวอีสานในสามหมู่บ้านปฏิบัติมาตั้งแต่โบราณ ความเชื่อในเรื่องผี และวัด เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการทำให้ชีวิตในชุมชนมีการผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ปัจจัยทั้งสามนี้เป็นเสมือนปัจจัยพื้นฐาน (infrastructure) ทางสังคมและวัฒนธรรมที่อำนวยความสะดวกให้เกิดการแลกเปลี่ยน หรือการโยกย้ายทรัพยากรระหว่างปัจเจก ระหว่างปัจเจกและกลุ่ม และระหว่างกลุ่มกับกลุ่ม ในปัจจุบันปัจจัยทั้งสามด้านได้มีการเสื่อมคลายลงไปมาก แต่หลายอย่างก็ยังมีคนยึดถือและปฏิบัติสืบทอดต่อมา แม้กระนั้นก็ตาม สิ่งที่ได้รับการสืบทอดมิได้อยู่ในสถานะนิ่ง หากแต่มีการปรับปรุงแก้ไขอยู่ตลอดเวลา

สถานะความเป็นอยู่ของครัวเรือน

การมองว่า “ทุนทางสังคม” ซึ่งมีสถานะเป็นทรัพย์สินร่วม (Common Property) มีการก่อเกิดและผลิตซ้ำและขยายตัวอย่างไรในชุมชนชนบทนั้น เราไม่สามารถที่จะวัดปริมาณออกมาให้เห็นได้ ทั้งนี้เนื่องจากว่า โดยธรรมชาติแล้วทุนทางสังคมมีสภาพเป็นนามธรรม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเราจะไม่สามารถที่จะวัดปริมาณของทุนทางสังคมออกมาให้เห็นได้ เราก็ควรจะสามารถที่จะบอก “ผล” อันเกิดจากการมีหรือไม่มีทุนทางสังคมได้ แนวคิดพื้นฐานที่เราจะนำมาใช้ในการวิเคราะห์ในเรื่องนี้คือ เรามองว่า “ทุน” สามารถแปลงรูปได้ และทุนทางสังคมซึ่งมีสถานะเป็นนามธรรม เป็นระบบคุณค่าก็สามารถจะแปลงรูปไปเป็นทุนรูปแบบอื่นๆ หรืออาจจะแปลงเป็นวัตถุยังชีพโดยตรงเลยก็ได้

ในตอนต่อไปนี้ เราจะนำเสนอภาพสรุปของครัวเรือน เพื่อให้เห็นว่าภายใต้การก่อเกิด และการผลิตซ้ำทุนทางสังคม ซึ่งได้อธิบายที่ผ่านมานั้น ครัวเรือนในชุมชนมีสถานะความเป็นอยู่อย่างไร การอธิบายสถานะของครัวเรือนในที่นี้เราจะแยกให้เห็น 3 ด้าน คือ ทุนมนุษย์ ทุนกายภาพ และเครือข่ายญาติพี่น้อง ซึ่งเราจะได้กล่าวต่อไป

ทุนมนุษย์

ครัวเรือนจากสามหมู่บ้านที่ทำการสำรวจครั้งนี้ จำนวน 191 ครัวเรือน มีสมาชิกรวมกันทั้งหมด 884 คน โดยจำนวนสมาชิกของครัวเรือนเฉลี่ยอยู่ที่ 4.63 คน ครัวเรือนเกษตรกรในชุมชนอีสานมีแนวโน้มที่จะมีขนาดเล็กลง อันเป็นผลมาจากนโยบายการควบคุมประชากรของรัฐบาล และปัญหาการเลี้ยงดูสมาชิกใหม่ ซึ่งจำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายมากขึ้น ทำให้พ่อ - แม่รุ่นใหม่จำกัดจำนวนบุตรของตนเองอยู่ที่ 2 - 3 คน เมื่อจำแนกตามช่วงอายุ พบว่า จำนวนเฉลี่ยของสมาชิก ครัวเรือนก่อนวัยเข้าเรียน 0.98 คน อายุระหว่าง 15 - 60 ปี จำนวน 3.29 คน และสมาชิกที่เป็นคนชรา อายุ 60 ปีขึ้นไป จำนวน 0.41 คน ต่อครัวเรือนตามลำดับตัวเลขดังกล่าวนี้ ทำให้มองเห็นว่า สมาชิกของครัวเรือนส่วนใหญ่อยู่ในวัยทำงาน

หัวหน้าครัวเรือนส่วนมากเป็นเพศชาย คือ ร้อยละ 71.72 และนอกนั้นคือาราวร้อยละ 28 ที่ผู้ให้สัมภาษณ์รายงานว่า มีหัวหน้าครัวเรือนเป็นหญิง โดยสังคมและวัฒนธรรมอีสานแล้ว หัวหน้าครัวเรือนมิได้กำหนดโดยเพศ แต่กำหนดโดยความอาวุโส กล่าวคือ ในครัวเรือนที่มีแม่ยายเป็นคนชรา และมีลูกชาย ลูกสาวเป็นผู้ทำงานและหารายได้เป็นหลักให้กับครัวเรือน ก็ยังถือว่าแม่ยายเป็นหัวหน้าครัวเรือน และโดยปกติแล้วผู้อาวุโส หรือในกรณีที่ยกตัวอย่างในที่นี้คือแม่ยาย ก็จะเป็นเจ้าของทรัพย์สิน (ที่ดิน) ด้วย

สถานะของทุนมนุษย์ของครัวเรือนอีกด้านหนึ่ง เราอาจดูได้จากระดับการศึกษา ประชากรที่ทำการสำรวจครั้งนี้ 551 คน จบการศึกษาระดับชั้นประถม หรือจากจำนวนคนในหนึ่งครอบครัวเฉลี่ย 4.61 คนนั้น มีผู้จบการศึกษาระดับชั้นประถม คิดเป็นอัตราส่วน 2.88 คนต่อครัวเรือน จบชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น จำนวน 102 คน มัธยมศึกษาตอนปลายจำนวน 66 คน และสูงกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย 43 คน หรือคิดเป็นสัดส่วน 0.53 คน 0.34 คน และ 0.22 คน ต่อครัวเรือนตามลำดับ เมื่อพิจารณาจากตัวเลขดังกล่าวนี้ สามารถที่จะมองได้ว่าการเข้าถึงการศึกษายังคงเป็นปัญหาสำหรับครัวเรือนในชนบทอีสาน การสำรวจครั้งนี้ เราได้ถามผู้ให้สัมภาษณ์ว่า เขา คิดว่าครัวเรือนของเขามีความสามารถทางการเงินเพียงพอที่จะ สนับสนุน

การศึกษาของสมาชิกในระดับสูงขึ้นไปหรือไม่ ร้อยละ 30 ตอบว่า ไม่มีความสามารถที่จะส่งลูกเรียน นอกจากนั้น จากการสำรวจยังพบว่า ครัวเรือนเพียง 26 ครัวเรือน หรือร้อยละ 13.61 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจที่รายงานว่า กู้เงิน หรือเคยกู้เงินมาเพื่อลงทุนทางด้านการศึกษาของบุตร

แม้ว่าการได้รับการศึกษาในระดับต่ำ เป็นปัญหาที่สำคัญในแง่คุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ในครัวเรือนชนบท การสนับสนุนให้เด็กและเยาวชนเรียนในชั้นสูงๆ ก็อาจจะมิใช่หนทางเดียวที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาคคุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ทั้งนี้เนื่องจากว่า ระบบการศึกษาเองก็มีปัญหา จากการสนทนากลุ่มหัวข้อปัญหาของเยาวชนในหมู่บ้านทั้งสาม ผู้ปกครองนักเรียนสะท้อนถึงปัญหาว่า ลูกของตนเองที่กำลังเรียนต่อในชั้นมัธยม ไม่ช่วยงานบ้าน หรือเกียจคร้าน ไม่ชอบและไม่ช่วยงานด้านการเกษตร ปัญหาดังกล่าวนี้นี้ชี้ให้เห็นว่า โรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาประสบความสำเร็จในการปลูกฝังค่านิยมต่อเรื่องอาชีพการงานที่เหมาะสมให้แก่เยาวชน การเรียนต่อในชั้นมัธยมจึงเป็นเพียงการเตรียมพร้อมที่จะเข้าสู่โรงงาน มากกว่าการพัฒนา หรือยกระดับคุณภาพทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน

ประเด็นต่อมาที่เป็นตัวชี้แสดงถึงสถานะของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ได้แก่ สุขภาพของสมาชิกในครัวเรือน ผู้ให้สัมภาษณ์ในการวิจัยครั้งนี้รายงานว่า หัวหน้าครัวเรือนมีโรคประจำตัว แต่ยังสามารถทำงานได้จำนวน 52 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 25.7 ขณะนี้ครัวเรือนทุกครัวเรือนมีสมาชิกบัตรประกันสุขภาพ (30 บาทรักษาทุกโรค) อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจครั้งนี้พบว่า สมาชิกครัวเรือนมีการบริโภคที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพหลายอย่าง กล่าวคือ มีครัวเรือนเพียง 55 ครัวเรือน หรือร้อยละ 27.2 เท่านั้นที่รายงานว่า ไม่มีสมาชิกในครัวเรือนสูบบุหรี่กว่าร้อยละ 40 ที่พบว่าสมาชิกในครัวเรือนใช้ยาแก้ปวดบ่อย ๆ ร้อยละ 20 ของครัวเรือน มีสมาชิกดื่มเครื่องดื่มบำรุงกำลัง และกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนที่สำรวจมีสมาชิกดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ สำหรับค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน (เฉพาะครัวเรือนที่มีสมาชิกบริโภค) ในการบริโภค บุหรี่ ยาแก้ปวด เครื่องดื่มบำรุงกำลัง และเครื่องดื่มประเภทแอลกอฮอล์ คือ 293, 97, 209 และ 316 บาท ต่อเดือนตามลำดับ

ทุนทางกายภาพ

ทุนทางกายภาพ หมายถึง ทรัพยากรทางวัตถุของครัวเรือน ซึ่งรวมถึง ทรัพย์สิน เงินทอง ที่ดิน ปศุสัตว์ สต็อกของมูลค่า (เช่นทอง) และอื่นๆ อีกมากที่เป็น ปัจจัยที่ทำให้เกิดการหมุนเวียนของรายได้ ซึ่งในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะในรายการที่สำคัญเท่านั้น

ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ มีบ้านและที่ดินปลูกบ้านเป็นของตนเอง ส่วนมาก ยกเว้นบ้านเช่าเกวียนหัก ที่มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งอาศัยอยู่ในที่ดิน สาธารณะของหมู่บ้าน กว่าร้อยละ 90 ของครัวเรือนพบว่า สภาพบ้านมีความมั่นคงถาวร และเมื่อให้ผู้ตอบแบบสอบถามประเมินราคาบ้านเป็นเงินสด มูลค่าบ้านเฉลี่ยของครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ คือ 90,000 บาท

ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ ส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง อย่างไรก็ตาม การสำรวจครั้งนี้ พบครัวเรือนไร้ที่ดินมากพอสมควร คือ 15 ครัวเรือน ที่บ้านฝางน้อย 16 ครัวเรือนที่บ้านกะพี้ และ 34 ครัวเรือนที่บ้านเช่าเกวียนหัก หรือรวมทั้งสิ้น 65 ครัวเรือน จากจำนวนครัวเรือนที่สำรวจทั้งหมด 191 ครัวเรือน ครัวเรือนที่สำรวจครั้งนี้ ถือครองที่ดินรวมกันทั้งหมด 1,359 ไร่ หรือเฉลี่ย 7.12 ไร่ ต่อครัวเรือน (จำนวนครัวเรือนที่สำรวจ 191 ครัวเรือน) หรือหากเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่มีที่ดินทำกิน 126 ครัวเรือน ขนาดถือครองที่ดินทำกินเฉลี่ยอยู่ที่ 10.78 ไร่ ต่อครัวเรือน ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้เกือบทั้งหมดประกอบอาชีพการเกษตร คือทำนา มีเพียง 21 ครัวเรือนเท่านั้นที่ไม่ได้ประกอบอาชีพด้านการเกษตร

ในจำนวนครัวเรือนที่ทำการเกษตร พบว่า จำนวน 34 ครัวเรือน หรือประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนที่ทำการเกษตรไม่ได้ใช้แรงงานในครัวเรือนของตนเองเลย ใช้แรงงานรับจ้างเพียงอย่างเดียว จำนวน 30 ครัวเรือนรายงานว่า มีการแลกเปลี่ยนแรงงานจำนวน 121 ครัวเรือน หรือร้อยละ 70.58 ของครัวเรือนที่ทำการเกษตรใช้แรงงานรับจ้าง นอกจากนี้ การทำการเกษตร มีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับปุ๋ย ยาฆ่าแมลงเพิ่มมากขึ้น

สภาพการทำเกษตรในทั้งสามหมู่บ้าน ยังคงพึ่งพาน้ำฝน ยกเว้นบ้านฝางน้อย ที่มีการขุดเจาะน้ำบาดาลขึ้นมาใช้หลายครัวเรือน ในปัจจุบันพืชหลักที่ปลูกคือ ข้าว ส่วนที่บ้านฝางน้อย มีการปลูกพืชผักหลังจากเก็บเกี่ยวข้าว พืชที่ปลูกส่วนมากคือพริก และกะหล่ำปลี ซึ่งเป็นการปลูกเพื่อขาย นอกจากนั้น เมื่อ 7 - 8 ปีที่ผ่านมา มีบริษัทเมล็ดพันธุ์ (มะเขือเทศ) เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชเอาเมล็ดพันธุ์ โดยบริษัทให้การสนับสนุนด้านวิชาการ ให้สินเชื่อ และรับซื้อผลผลิตในช่วงแรกๆ ชาวบ้านมีรายได้ดีมาก แต่ต่อมาเกิดโรคพืช บริษัทก็เข้มงวดมากขึ้น เรื่องคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ที่ได้ ชาวบ้านฝางน้อยจึงเลิกปลูกในที่สุด ที่บ้านกะพี้และบ้านเหล่าเกวียนหัก มีปัญหาเรื่องแหล่งน้ำ จึงมีการปลูกพืชอื่นๆ ภายหลังจากการปลูกข้าว น้อยกว่าที่บ้านฝางน้อย มีครัวเรือนจำนวนน้อยที่ขุดสระเก็บกักน้ำไว้ใช้ประโยชน์น้ำแล้ง โดยพบว่า มีครัวเรือนของบ้านกะพี้ 12 ครัวเรือน และบ้านเหล่าเกวียนหัก 4 ครัวเรือนที่ทำการเกษตรผสมผสาน

ตัวบ่งชี้สถานะของทุนทางกายภาพของครัวเรือนที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ กระแสการไหลเวียนของรายได้ รายจ่าย และหนี้สิน ในครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ มีรายได้เงินสดจากกิจกรรมทางการเกษตร เฉลี่ยครัวเรือนละ 9,464 บาท ต่อปี ในขณะที่มีรายได้จากนอกภาคเกษตรเฉลี่ยครัวเรือนละ 80,115 บาทต่อปี ถึงแม้ว่ารายได้จากทางด้านการเกษตรที่แสดงไว้ในที่นี้ อาจจะเป็นรายได้ที่ต่ำกว่าความเป็นจริง แต่ก็ได้ชี้ให้เห็นชัดเจนว่า รายได้นอกภาคเกษตรมีความสำคัญต่อครัวเรือน เมื่อพิจารณาจากทางด้านหนี้สินพบว่า ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้เป็นหนี้ ธกส. เพียงแหล่งเดียวจำนวนกว่า 40 ล้านบาท หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 20,000 บาท จำนวนนี้ยังไม่นับแหล่งหนี้สินอื่นๆ เช่น กองทุนเงินล้าน กองทุนหมุนเวียนของหมู่บ้าน และหนี้ในระบบ จากการสำรวจรายจ่ายครัวเรือนในรายการที่สำคัญ 17 รายการพบว่า ครัวเรือนมีรายจ่ายรวมต่อปีเฉลี่ยครัวเรือนละ 52,360 บาท

ความสัมพันธ์ในครอบครัวและญาติพี่น้อง

โดยทั่วไปแล้ว เรามักจะมองว่า ครัวเรือนในชนบทเป็นครัวเรือนอยู่ในระบบวัฒนธรรมแบบดั้งเดิม และมีปัญหาในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวน้อย จากการสำรวจครัวเรือนในสามหมู่บ้าน เราให้ผู้สัมภาษณ์ประเมินว่า ครัวเรือนของเขามีปัญหาความสัมพันธ์ภายในครัวเรือนหรือไม่ จำนวน 52 ครัวเรือน หรือร้อยละ 27 ตอบว่ามีปัญหาบ้าง ที่เหลือตอบว่าไม่มีปัญหา และเมื่อถามว่า ลูก ๆ ให้ความเคารพเชื่อฟัง พ่อ - แม่ หรือไม่เพียงใด เพียง 106 ครัวเรือน หรือร้อยละ 55.4 เท่านั้นที่ตอบว่า เชื่อฟังทุกอย่าง ที่เหลือตอบว่าไม่ค่อยเชื่อฟัง และเชื่อฟังเป็นบางอย่างเท่านั้น ตัวเลขดังกล่าวนี้ แม้ไม่สามารถยืนยันได้เต็มที่ว่า ความสัมพันธ์ในครัวเรือนของชาวชนบทเสื่อมสลาย แต่ก็ชี้ให้เห็นว่า อำนาจของ พ่อ - แม่ หรือผู้อาวุโสในครัวเรือนเริ่มเสื่อมคลายลงมา ชาวบ้านสะท้อนว่า คนหนุ่มสาวในปัจจุบันมีรายได้ของตนเองแยกต่างหาก ไม่ต้องพึ่งพ่อแม่ จึงทำให้เขามีอิสระ และความจริงแล้ว ในปัจจุบันพ่อ แม่ อยู่ในสภาพต้องพึ่งพา สมาชิกที่เป็นหนุ่มสาว โดยเฉพาะเมื่อแหล่งรายได้ของครัวเรือนมาจากกิจกรรมนอกภาคเกษตร ในจำนวน 191 ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้พบว่า 94 ครัวเรือน หรือร้อยละ 46.5 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจยังไม่มีลูกๆ แยกไปตั้งครัวเรือนต่างหาก ที่เหลืออีก 97 ครัวเรือนตอบว่า มีลูกๆ แยกครัวเรือนใหม่แล้ว โดยมีเครือข่ายครัวเรือนของลูกนับรวมกันได้ 300 ครัวเรือน หรือเฉลี่ยครัวเรือนหนึ่งมีเครือข่ายครอบครัวของลูกๆ ที่แยกไปตั้งครอบครัวใหม่ 3.09 ครอบครัว เครือข่ายครัวเรือนของลูกๆ นี้ มีแนวโน้มจะลดขนาดของเครือข่ายลง ทั้งนี้เนื่องจากว่า พ่อ - แม่ ในปัจจุบันนิยมมีบุตรจำนวนน้อย

สำหรับความช่วยเหลือระหว่างเครือข่ายครัวเรือนของลูกๆ กับพ่อแม่ นั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายๆ อย่าง เช่น ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว และสถานที่ตั้งครัวเรือนใหม่ๆ ครัวเรือนที่แยกใหม่จำนวนมากอพยพไปตั้งถิ่นฐานนอกหมู่บ้านและเมื่อถามว่า ครัวเรือนพ่อแม่ที่มีลูกๆ ย้ายไปตั้งครอบครัวใหม่ เคยได้รับความช่วยเหลือจากครอบครัวของลูก ๆ หรือไม่ จำนวน 32 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ

39.98 (จากจำนวน 97 ครัวเรือน) ตอบว่าไม่เคย และในทางกลับกัน ครัวเรือนที่ย้ายออกไปตั้งใหม่ ยังคงต้องการการสนับสนุนจากครัวเรือนของพ่อ -แม่ต่อไป คือร้อยละ 48 ของครัวเรือนรายงานว่า ยังคงช่วยเหลือสนับสนุนครัวเรือนลูกเป็นครั้งคราว

นอกจากเครือข่ายครัวเรือนที่ขยายออกมาตามแนวตั้งแล้ว ครัวเรือนยังมีเครือข่ายตามแนวนอน คือ เครือข่ายของครัวเรือนพี่น้องในจำนวนครัวเรือนที่สำรวจครั้งนี้ 191 ครัวเรือน พบว่า มีครัวเรือนของญาติพี่น้อง 777 ครัวเรือน หรือเฉลี่ยแต่ละครัวเรือนจะมีครัวเรือนของพี่น้องจำนวน 4.07 ครัวเรือน อย่างไรก็ตาม ในจำนวน 191 ครัวเรือน มีจำนวน 16 ครัวเรือน หรือร้อยละ 8.4 ที่บอกว่าไม่มีพี่น้องเลย และประมาณร้อยละ 60 แจ้งว่า ครัวเรือนของพี่น้องทั้งหมดอยู่ที่อื่น ไม่ได้อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน

รัฐ ตลาด NGOS และทุนทางสังคม

ทัศนะทางวิชาการ การแพร่ขยายตัวของพลังจากข้างนอก โดยเฉพาะการขยายตัวของรัฐ และตลาด มักจะถูกมองว่าเป็นไปในทางทำลายหรือนำไปสู่การเสื่อมสลายของทุนทางสังคม ทัศนะดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะไม่ผิด แต่ก็อาจจะยังไม่ตรงเลยทั้งหมด เราไม่สามารถที่จะปฏิเสธได้ว่า พลังจากข้างนอกก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างมาก โดยเฉพาะพลังของรัฐและระบบทุนนิยม แต่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงอันนั้น ชาวบ้านมิได้ตกเป็น “เหยื่อ” ตลอดกาล นอกจากนั้น ทัศนะที่มองว่า ชาวนชนบทตกเป็นเหยื่อ หรือได้รับผลกระทบทางด้านลบจากการเปลี่ยนแปลงเสมอ เป็นการมองทุนทางสังคม หรือสิ่งที่ชาวบ้านมีอยู่เดิมในเชิงสถิติมากเกินไป เมื่อประสพภาวะการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิมไม่สามารถปรับตัว ผลิตซ้ำ สร้างขึ้นมาใหม่ และขยายตัวออกไปได้ในที่นี้ ถึงแม้ว่า เราจะยอมรับว่า พลังผลักดันที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมาจากข้างนอก ได้ส่งผลในทางลบ แต่ชาวนชนบทมิได้งอมืองอเท้า หรือยอมจำนนต่อพลังดังกล่าวง่าย ๆ ชาวบ้านมักจะแสวงหาทางออกการแก้ปัญหา ภายใต้เงื่อนไขและข้อจำกัดที่เขาเผชิญอยู่ในขณะนั้น และพลังจากภายนอกหลายอย่างได้ถูกดัดแปลง

และผนวกรวมเข้าไปในทุนเดิมที่เขามีอยู่ ซึ่งทัศนะแบบหลังนี้ เราจะได้ขยายความและอภิปรายต่อไป

รัฐ และการพัฒนาจากล่างสู่บน

นับตั้งแต่ต้นพุทธทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา แนวคิดในเรื่อง การพัฒนาจากข้างล่างสู่ข้างบน หรือการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ได้รับการยอมรับ และแพร่หลายทั้งในองค์กรภาครัฐที่ทำงานเกี่ยวข้องกับการพัฒนาชนบท และองค์กรเอกชนซึ่งเริ่มขยายตัวเข้าไปทำงานพัฒนาชนบทมากขึ้น ในส่วนของรัฐ แนวทางในการพัฒนาส่วนมากได้ยึดถือแนวทางจากบนสู่ล่างมาตลอด นโยบายการพัฒนาหรือวิธีการพัฒนาอันเดียวกัน นำไปใช้ทั่วประเทศ การตัดสินใจบริหารจัดการต่างๆ รวมศูนย์อยู่ที่ส่วนกลาง แนวคิดดังกล่าวนี้ได้รับการวิพากษ์ และได้มีความพยายามในการพัฒนาแบบจากล่างสู่บนมาใช้ แนวทางการพัฒนาแบบนี้เริ่มปรากฏชัด เมื่อมีการประกาศใช้แผนพัฒนาชนบทในพื้นที่ยากจน ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 วัตถุประสงค์หลักที่สำคัญอันหนึ่งก็คือ การเพิ่มขีดความสามารถขององค์กรของรัฐในการขยายบริการไปสู่ประชาชนในชนบท และในขณะเดียวกันก็เพิ่มศักยภาพของชาวชนบท ให้มีความสามารถในการเข้าถึง หรือเข้ามาใช้บริการของรัฐ ถึงแม้เราจะสามารถวิจารณ์ได้ว่า การพัฒนาจากล่างสู่บนในกรอบของรัฐ เป็นเพียงตัวอักษรที่กำหนดไว้ ไม่เคยปฏิบัติได้อย่างจริงจัง เพราะธรรมชาติของรัฐต้องควบคุมและกำกับประชาชนให้อยู่ในกรอบ แต่ในภาพรวมแล้ว แผนพัฒนาชนบทในพื้นที่ยากจน ได้ก่อให้เกิดการปรับปรุงความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยเฉพาะทางด้านที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพ อย่างเช่น การรณรงค์ลดการขาดสารอาหารในเด็ก บริการน้ำดื่ม ส้วม เป็นต้น

ในช่วงนี้เองที่ “กลุ่ม” หรือ “องค์กร” ในฐานะที่เป็นนวัตกรรมทางด้านการพัฒนาชนบท ได้เกิดขึ้นอย่างมากในหมู่บ้านทั้งสาม ชาวบ้านบอกว่ามีกลุ่มที่เกิดขึ้นในช่วงนี้มากมาย แต่ที่อยู่รอด และดำเนินการมาถึงปัจจุบันมีน้อย ตัวอย่างของกลุ่ม / องค์กรรัฐ ในระดับชุมชนที่จัดตั้งในต่อนั้น และยังคงดำเนินการต่อไป คือ อาสาสมัคร สาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) ลักษณะสำคัญของการเกิดกลุ่ม

ซึ่งได้รับพลังจากทางราชการก็คือ กลุ่มมักจะผูกโยงอยู่กับผู้นำที่เป็นทางการ คือ ผู้ใหญ่บ้าน และรูปแบบวิธีการของกลุ่มก็ถูกกำหนดโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐจากข้างนอก อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่า สิ่งที่เราจะต้องตระหนักไว้ในที่นี้ก็ คือ การที่รัฐสนับสนุนให้เกิดกลุ่มหรือพลังจากข้างล่างนี้ เกิดขึ้นภายหลังจากผลสัมฤทธิ์จากคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ 66/2523 ที่ทำให้พรรคคอมมิวนิสต์อ่อนตัวและสลายไปในที่สุด ในช่วงก่อนหน้านี้ รัฐได้มีการระดมพลังจากข้างล่างในรูปแบบต่างๆ เพื่อต่อต้านการขยายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์ในชนบท อย่างเช่นการจัดตั้งกลุ่มลูกเสือชาวบ้าน ไทยอาสาป้องกันชาติ ในช่วงแรกที่รัฐหันมาให้การสนับสนุนวิธีการพัฒนาจากล่างสู่บน และนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนได้เดินทางเข้าไปในหมู่บ้านทั้งสามแห่งนี้ ในช่วงปี 2524 ยังพบว่า ชาวบ้านยังมีข้อระแวงสงสัยว่า นักพัฒนาเหล่านี้เป็นคอมมิวนิสต์ ดังนั้น พลังจากข้างล่างที่รัฐได้สร้างไว้ก่อน จึงเกิดจากสร้างอุดมการณ์ และความภักดีของชาวชนบท ที่มีต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” นั้นเอง

การพัฒนาในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 ที่รัฐมุ่งเน้นการกระจายการบริการของรัฐไปสู่ประชาชนในชนบทให้ทั่วถึงมากขึ้นนั้น ได้ทำให้อำนาจภายในชุมชนเกิดการกระจุกตัว และรวมศูนย์อยู่ที่ผู้นำทางการคือ ผู้ใหญ่บ้าน เดิมที่อำนาจของชุมชนอาจจะกระจายอยู่กับกลุ่มผู้อาวุโส พระ ผู้นำตามความเชื่อเรื่องผี เช่น หมอธรรม หรือจ้ำ เป็นต้น บริการด้านต่างๆ ของรัฐที่กระจายลงไปในชุมชน ส่วนหนึ่งได้เข้าไปทดแทนสถาบันเดิม ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชุมชน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ทำให้ความขัดแย้ง และการเผชิญหน้าระหว่างกลุ่มในชุมชนต้องตกอยู่ภายใต้การบริหารจัดการของรัฐ ในหมู่บ้านฝางน้อย เมื่อราวๆ 5 - 6 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านเล่าว่า มีชาวบ้านกลุ่มใหญ่ไม่พอใจการบริหารงานของผู้ใหญ่บ้านคนเดิม ชาวบ้านได้ล่าสายเข็น และเดินขบวนไปพบนายอำเภอ ขอให้ปลดผู้ใหญ่บ้านคนเดิมออก อย่างไรก็ตาม ทางฝ่ายอำเภอได้เจรจาประนีประนอม และสุดท้ายได้มีการจัดให้ลงประชามติว่า ผู้ใหญ่บ้านควรจะอยู่บริหารงานต่อหรือไม่ วิธีการก็คือ ทางอำเภอได้เข้ามาในหมู่บ้าน และเป็นผู้เรียกประชุมชาวบ้าน ชาวบ้านเล่าว่า แม้จะมีคนไม่พอใจจำนวนมาก แต่ผลการลงคะแนนปรากฏว่า ผู้ใหญ่บ้านคนเดิมได้อยู่ และบริหารงาน

ต่อไป ทั้งนี้เหตุผลก็คือว่า แม้ชาวบ้านจะไม่พอใจ แต่ก็ไม่อยากจะเป็นปฏิปักษ์กับผู้ใหญ่บ้าน และนอกจากนั้น ชาวบ้านกลุ่มนี้ก็เริ่มตระหนักว่า ทางราชการตลอดจนกำนัน อันเป็นสายการบังคับบัญชาของผู้ใหญ่บ้านยังคงให้การสนับสนุนผู้ใหญ่บ้านอยู่ ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงไม่อยากเผชิญหน้า และไม่มาลงประชามติ

ถ้าหากเราจะมองย้อนกลับไปในช่วงประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา เราจะพบว่ารัฐได้เข้าไปส่งเสริมให้เกิดกลุ่มต่างๆ ขึ้นมาในสามหมู่บ้านมากมายหลายกลุ่ม กลุ่มจำนวนมากหยุดดำเนินการ บางกลุ่มก็ยังคงมีแต่ชื่อ แต่ไม่มีการทำกิจกรรมอะไรเลย ในปัจจุบันนี้ กลุ่มที่ได้รับการส่งเสริมให้จัดตั้งขึ้นมาใหม่ คือกลุ่มธนาคารหมู่บ้าน การที่กลุ่มที่สนับสนุนโดยรัฐส่วนมากล้มลงไป เราอาจจะมองได้ว่าเป็นความล้มเหลว แต่ในอีกแง่หนึ่งเราก็อาจจะวิเคราะห์ได้ว่า ชาวบ้านยังมีพลังเพียงพอที่จะต่อรองกับรัฐ หรือไม่ได้เปิดโอกาสให้รัฐเข้าไปจัดการได้ง่าย กลุ่มต่างๆ ที่ล้มก็เพราะชาวบ้านมองเห็นว่าไม่มีประโยชน์ อย่างไรก็ตาม มีบางกลุ่มที่เกิดจากรัฐและสามารถดำเนินการต่อมาได้ตลอด อย่างเช่นกลุ่ม ธ.ก.ส. ในหมู่บ้านกลุ่มธ.ก.ส. มีขนาดประมาณ 8 - 10 ครัวเรือนต่อกลุ่ม การก่อตั้งกลุ่มนี้ ธนาคาร ธ.ก.ส. ได้ใช้หลักให้ชาวบ้านจับกลุ่มกันขึ้นมาเอง และให้คำปรึกษาตนเองภายในกลุ่ม โดยการรวมตัวกันแบบนี้ ทำให้ชาวบ้านสามารถเข้าถึงเครดิตของ ธ.ก.ส. พื้นฐานของการรวมกลุ่มกันนี้ก็คือ "ความไว้วางใจ" หรือ trusts ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม และผู้ที่เข้ามารวมอยู่ในกลุ่มเดียวกัน ส่วนมากก็เป็นเครือญาติที่ใกล้ชิด แต่น่าเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ตลอดเวลา 30 กว่าปีที่ผ่านมาที่ ธ.ก.ส. ดำเนินการก่อตั้งกลุ่ม ธ.ก.ส. ไม่เคยให้ความสำคัญต่อชาวบ้านหรือลูกค้า แต่ให้ความสำคัญต่อเครดิตที่ธนาคารปล่อยให้กู้และสนใจเพียงแค่ว่า จะชาวบ้านจะคืนเงินกู้ให้กับธนาคารหรือไม่ ความไว้วางใจที่ชาวบ้านมีแก่กันและกันนั้น ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่คืนเงินกู้ให้ ธ.ก.ส. และความไว้วางใจนี้ ได้แปลงรูปเป็นดอกเบี้ยจำนวนมากมหาศาลที่ทำให้ธนาคารสามารถขยายและดำเนินกิจการมาจนถึงปัจจุบัน

NGOS และการเสริมสร้างทุนทางสังคม

ในปี 2524 องค์การอนุเคราะห์เด็กสากลแห่งประเทศไทย ได้เริ่มเข้ามาดำเนินโครงการพัฒนาชนบทภาคอีสานช่วงที่หนึ่ง และหมู่บ้านทั้ง 3 ได้รับการคัดเลือกให้เป็นหมู่บ้านเป้าหมายในการดำเนินงานโครงการพัฒนาดังกล่าวนี้นี้

ตัวอย่างหนึ่งของงานพัฒนา ที่ริเริ่มโดยองค์กรพัฒนาเอกชน และได้ดำเนินการในหมู่บ้านทั้ง 3 คือ ธนาคารข้าว ตามประวัติแล้ว การดำเนินงานธนาคารข้าว พบครั้งแรกในหมู่บ้านทางภาคเหนือ กิจกรรมดังกล่าวนี้ริเริ่มโดยครูประชาบาล ซึ่งเป็นคนในชุมชน และได้ใช้ชีวิตรับราชการคลุกคลีอยู่กับหมู่บ้าน คิดค้นการดำเนินงานในเรื่องนี้ แนวคิดดังกล่าวนี้ ในระยะต่อมาเป็นที่ยอมรับของทั้งหน่วยงานของรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน สำหรับในภาคอีสาน ปัญหาพื้นฐานของชุมชนที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ การขาดแคลนข้าวบริโภค หรือผลผลิตข้าวไม่เพียงพอสำหรับสมาชิกครัวเรือนใช้สำหรับการบริโภคตลอดปี ปัญหานี้อาจสืบเนื่องมาจากฝนแล้ง ทำให้ผลผลิตข้าวได้น้อย หรือปัญหาอื่นๆ แนวความคิดเกี่ยวกับธนาคารข้าว ได้ถูกนำไปใช้ เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวนี้นี้

ถ้าหากเราจะวิเคราะห์ แนวคิดการดำเนินงานธนาคารข้าว จากทัศนะทางวิชาการ เราจะเห็นได้ว่า หลักการดำเนินงานของธนาคารข้าว ยืนอยู่บนพื้นฐานของ “ความไว้วางใจ” ซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ข้าวก็มีสภาพเหมือนทรัพยากรหรือทุนรูปแบบอื่นๆ อย่างเช่น แรงงาน การโอนย้ายทรัพยากรแรงงานครัวเรือนที่เกิดขึ้นภายใต้ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบดั้งเดิมเกิดขึ้นมาได้เนื่องจากว่า สมาชิกในชุมชนมีความไว้วางใจสมาชิกผู้อื่นว่า เมื่อเขาไปช่วยแรงเพื่อนบ้านแล้ว เขาจะได้รับการช่วยเหลือเป็นการตอบแทนในอนาคต อย่างไรก็ตาม ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงาน มิได้มองในเรื่องของการขยายตัว หรือความเจริญเติบโต (growth) ที่สืบเนื่องจากการแลกเปลี่ยนแรงงาน แต่มุ่งในแง่ของ security หรือความมั่นคงของครัวเรือนที่จะมีแรงงานสำหรับการทำงานในฤดูกาลเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวที่จะต้องใช้แรงงานมาก สำหรับธนาคารข้าว ได้เพิ่มแนวคิดเรื่องความเจริญเติบโตเข้าไปด้วย คือ ธนาคารข้าวคิดดอกเบี้ยในการดำเนินงาน มีการ

บริหารจัดการมืองค์กร หรือมีกรรมกรที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ตรงนี้โดยเฉพาะ ในแง่ของการพัฒนา ดอกเบี้ยที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานของธนาคารข้าว น่าจะทำให้พลังของ “ส่วนรวม” (commons) เพิ่มมากขึ้น และจะทำให้เกิดการแก้ไขปัญหในระดับต่อไป

ธนาคารข้าวในหมู่บ้านทั้ง 3 เริ่มก่อตั้งและดำเนินงานมาพร้อมๆ กัน คือ ในราวปี 2524 - 2525 อย่างไรก็ตาม วิธีการดำเนินงาน ขั้นตอน และปัญหาอุปสรรคต่างๆ ในการดำเนินงานของธนาคารข้าวในหมู่บ้านทั้ง 3 แตกต่างกันไป ที่บ้านฝางน้อย การเข้าเป็นสมาชิกต้องมีการสมัคร มีค่าสมัครโดยในขั้นแรกต้องจ่ายเป็นเงิน 20 บาท ในตอนหลังได้เปลี่ยนระเบียบสมาชิกต้องจ่ายข้าวสมทบ 20 ถัง โดยอาจจะทยอยจ่ายจนครบก็ได้ ส่วนที่บ้านกะพี และบ้านเหล่าเกวียนหัก มิได้มีข้อบังคับในเรื่องการเป็นสมาชิก โดยถือว่า ชาวบ้านทุกครัวเรือนเป็นสมาชิก ข้าวซึ่งเป็นทุนในการดำเนินงานก็อาศัยจากการระดมโดยการบริจาค นอกจากการบริจาคโดยสมาชิกแล้ว ธนาคารข้าวยังได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรการอนุเคราะห์เด็กสากล ให้กู้ยืมเงินซื้อข้าวสำหรับแจกจ่ายให้สมาชิกกู้ยืม การบริจาคจากภายนอกอย่างเช่น ส.ส. รวมทั้งการหมุนเวียนทอดผ้าป่าข้าวของหมู่บ้านสมาชิกขององค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ซึ่งจัดตั้งขึ้นในช่วงที่องค์การอนุเคราะห์เด็กกำลังจะยุติโครงการ

การดำเนินงานของธนาคารข้าวในสามหมู่บ้าน มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ เริ่มต้นด้วยการเตรียมพัฒนาความคิด โดยการเดินทางไปศึกษาดูงานของชาวบ้าน การประชุมปรึกษาหารือกัน การจัดตั้งกรรมกร มีระเบียบในการดำเนินงาน มีการระดมข้าว และมีการให้กู้ยืมข้าวเพื่อบรรเทาปัญหาการขาดแคลนข้าว

ในระยะ 5 ปีแรกของการก่อตั้ง คือจนกระทั่งถึงปี 2530 นั้น ธนาคารข้าวหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง ดำเนินการไปด้วยดี ไม่มีปัญหาอุปสรรคอะไร ธนาคารมีข้าวหมุนเวียนให้บริการสมาชิกธนาคารละกว่า 1,500 ถัง ในระยะเริ่มแรก ธนาคารข้าวบ้านกะพี ต้องใช้วิธีเฉลี่ยให้แก่ผู้กู้ยืมเท่าๆ กัน เนื่องจากข้าวมีจำนวนจำกัด แต่ต่อมาก็สามารถปล่อยกู้ได้ตามจำนวนที่กำหนดไว้ในระเบียบ หลังปี 2530 เริ่มพบปัญหาที่สำคัญ ประการแรก มีสมาชิกจำนวนมากไม่คืนข้าว และจำนวนสมาชิกที่ไม่

คืนข้าวสะสมพอกพูนขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่เดียวกัน ความต้องการกู้ยืมข้าวของชาวบ้านจากธนาคารก็ลดลงไปเรื่อยๆ ในปัจจุบันแม้ว่านางข้าวของธนาคารข้าวยังคงมีอยู่ แต่ไม่มีข้าวอยู่ในนางข้าวเลย ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ประธานกรรมการธนาคารข้าว คือ ผู้ใหญ่คนก่อนได้เสียชีวิตลงไปในช่วงราว 7 - 8 ปีมาแล้ว และหลังจากนั้นก็ไม่ได้พบว่ามี การตั้งกรรมการขึ้นมาใหม่ ไม่มีการเก็บข้าวกลับคืน และบัญชีการกู้ยืมธนาคารข้าวก็ไม่ทราบว่าจะอยู่ที่ใคร ส่วนบ้านฝางน้อย และบ้านกะพี ยังคงมีการ กรรมการ และมีบัญชีการกู้ยืมอยู่ ในปีนี้ ธนาคารข้าวบ้านฝางน้อยเริ่มเรียกเก็บข้าวคืน หลังจากว่างเว้นการดำเนินงานมาเกือบ 10 ปี โดยธนาคารข้าวได้ผ่อนผันดอกเบี้ยให้แก่ผู้ค้างชำระด้วย ประการที่สอง มีการแปลงทุนธนาคารข้าว โดยเปลี่ยนจากข้าวเป็นเงิน แล้วนำไปใช้ในกิจกรรมสาธารณะ ซึ่งส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับเรื่องวัด มีเพียงธนาคารข้าวบ้านกะพีเท่านั้นที่ให้สมาชิกซึ่งเป็นคนจนกู้ยืมเงินไปไถ่ถอนนาที่จำนองไว้กับนายทุน

ประเด็นที่เป็นข้อที่น่าสังเกตก็คือ วัตถุประสงค์ในการก่อตั้งธนาคาร แม้จะมุ่งที่จะให้แก่ไขปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภค สำหรับครัวเรือนที่เป็นสมาชิกของธนาคาร แต่ชาวบ้านก็มีแนวคิดในเรื่องการสร้างองค์กร หรือสถาบันขึ้นมาดูแลเรื่องสวัสดิการของชุมชน อย่างเช่นธนาคารบ้านกะพี มีการวางเป้าหมายว่าจะระดมข้าวเพื่อใช้เป็นทุนหมุนเวียนให้บริการสมาชิกให้ได้ถึง 2,500 ถัง เมื่อธนาคารมีความมั่นคง ก็จะนำเอาข้าวส่วนที่เหลือจากความต้องการของสมาชิกไปขาย แล้วอาจจะนำเงินมาเป็นสวัสดิการด้านการศึกษา การรักษาพยาบาล เป็นต้น แม้ว่าธนาคารทั้ง 3 แห่งจะไม่บรรลุถึงเป้าหมายนี้ แต่เมื่อเร็วๆ นี้โครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ก็ได้มีการส่งเสริมและสนับสนุนแนวคิดที่คล้ายๆ กันคือเรื่อง “ประชาสวัสดิการ” โดยมองว่าเรื่องการจัดการสวัสดิการต่างๆ ไม่ควรจะเป็นเรื่องของรัฐเท่านั้น แต่ชุมชนควรจะเข้ามามีบทบาทด้วย

ประเด็นที่เราจะตั้งคำถามขึ้นในที่นี้ก็คือ เพราะเหตุใดธนาคารข้าวทั้ง 3 หมู่บ้าน จึงไม่สามารถที่จะขยายการดำเนินงานให้เป็นไปตามแนวทางที่คาดหวังไว้ตั้งแต่แรก คำตอบในเรื่องนี้อาจจะมีได้หลายประการ

ประการแรก ดอกเบี้ยที่ธนาคารข้าวเรียกเก็บจากสมาชิกอยู่ในอัตราที่สูงเกินไป กล่าวคือ 20 % ต่อปี อัตราดอกเบี้ยดังกล่าวนี้ แม้ว่าในด้านหนึ่งจะเป็นแรงจูงใจให้สมาชิกลำข้าวมาลงหุ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ไม่ได้เป็นแรงจูงใจให้สมาชิกลำข้าวมาใช้บริการธนาคารข้าว

ประการที่สอง การพัฒนาทางเศรษฐกิจในด้านกว้าง ได้ทำให้เกิดโอกาสในการจ้างงานเพิ่มมากขึ้น แม้ในภาคเกษตรเอง ก็มีความต้องการแรงงานรับจ้างสูงในฤดูกาลเพาะปลูก ด้วยเหตุนี้ ทำให้ปัญหาในเรื่องการขาดแคลนข้าวสำหรับการบริโภค มิใช่ปัญหาหลัก หรือปัญหาที่สำคัญต่อไป

ประการที่สาม ถึงแม้ว่าอัตราดอกเบี้ยจะแพง และปัญหาเรื่องการขาดแคลนข้าวบริโภคลดน้อยลง ธนาการข้าวก็น่าจะสามารปรับตัว และพัฒนารูปแบบการดำเนินงานอื่น ๆ ขึ้นมาทดแทน แต่การที่ธนาการข้าวอยู่ในสภาวะชบเซา และอย่างในหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก โอกาสที่จะกู้ธนาการข้าวให้กลับฟื้นคืนมา ดำเนินการต่อไปได้เป็นเรื่องที่ยากมากนั้น สาเหตุน่าจะมียากกว่าสองประการข้างต้น จากที่ผู้วิจัยได้สอบถามชาวบ้านในสามหมู่บ้านที่กู้ยืมข้าว และยัดค้างอยู่ ในปัจจุบันชาวบ้านมักจะพูดว่า รอให้คนอื่นที่ติดค้างอยู่คืนข้าวมาก่อน เขาจึงจะคืน และคนอื่นที่ติดค้างไม่ชำระคืนข้าวที่กู้ยืมก็มีใช้ครัวเรือนที่ขาดแคลนข้าวเท่านั้น ครัวเรือนที่มีฐานะดีจำนวนหนึ่งที่กู้ยืมข้าวไป ก็ไม่ใช่คืน และนี่เป็นข้ออ้างที่สำคัญ ที่ผู้กู้ไม่ได้คืนข้าวใช้อ้าง และยังคงไม่ใช่คืนข้าวต่อไป หากเราจะวิเคราะห์จากที่ชาวบ้านได้บอกเล่าถึงเหตุผลที่เขาไม่คืนข้าว ซึ่งได้กล่าวไว้ในที่นี้ อาจจะเนื่องมาจากว่า สมาชิกของธนาการข้าวเกิดความไม่ไว้วางใจต่อสมาชิกคนอื่นๆ ว่าจะปฏิบัติตามระเบียบหรือไม่ และนอกจากนี้ สมาชิกยังไม่มั่นใจว่า กฎระเบียบของธนาการข้าวที่มีอยู่ จะสามารถนำมาบังคับใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ การเสื่อมสลายลงของความไว้วางใจซึ่งกันและกันในหมู่ชาวบ้าน (trust) และการด้อยประสิทธิภาพในการบังคับให้เป็นไปตามบรรทัดฐาน (efficiency of norm enforcement) นี้ ถือว่าเป็นวิกฤติหรือการเสื่อมสลายของทุนทางสังคมในชนบทเลยทีเดียว

เครือข่ายระหว่างกลุ่ม / ชุมชน : การขยายตัวของทุนทางสังคม

การติดต่อสัมพันธ์ในแนวราบ โดยเฉพาะเครือข่ายข้ามสัมพันธ์ที่ขยายออกไปนอกขอบเขตของหมู่บ้าน มีปรากฏอยู่ในคำบอกเล่าของชาวบ้าน อย่างเช่น การไปมาหาสู่ญาติพี่น้องที่ภูมิลำเนาเดิมเป็นต้น อย่างไรก็ตาม เครือข่ายดังกล่าวนี้ ส่วนใหญ่ก็ยังเป็นเครือข่ายเครือญาติ และในปัจจุบันนี้ การติดต่อสัมพันธ์ระหว่าง

พี่น้องทำได้ง่ายขึ้นเนื่องจากความสะดวกสบายของการคมนาคม แต่การติดต่อสัมพันธ์ก็ยังคงอยู่ในขอบเขตจำกัดเฉพาะเรื่อง เช่น เมื่อมีคนตาย เมื่อมีการแต่งงาน เมื่อจะทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้คนตาย ญาติที่อยู่นอกหมู่บ้านก็จะเดินทางมาร่วม นอกจากนี้ การช่วยเหลือกันในทางเศรษฐกิจโดยตรงก็อาจจะมีบ้าง อย่างเช่น การกู้ยืมเงินจากญาติพี่น้องที่อยู่ต่างถิ่น แต่ความช่วยเหลือแบบนี้จะมีเฉพาะในหมู่ญาติพี่น้องที่ใกล้ชิดเท่านั้น

การที่เครือข่ายความสัมพันธ์ ความร่วมมือแนวราบที่ขยายออกไปนอกเขตหมู่บ้าน ในอดีตของชุมชนอีสานมีอยู่อย่างจำกัด ก็เนื่องมาจากว่า ชุมชนดั้งเดิมมีความพอเพียงในตนเองส่วนมาก และนอกจากนั้น การคมนาคมติดต่อกันในระยะไกลๆ ก็ลำบาก ทำให้การโยกย้ายทรัพยากรระหว่างหมู่บ้านไม่สะดวก แม้ว่ากลุ่มหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน สามารถเดินทางเท้าติดต่อกันได้ในระยะเวลานั้น การแลกเปลี่ยนแรงงานเข้ามาในหมู่บ้านก็ไม่ค่อยพบ ในสามหมู่บ้านที่ทำการศึกษารั้งนี้ ในอดีตมีประเพณีการทอดเทียน หรือการทอดสาด ประเพณีดังกล่าวทำภายหลังจากการปักดำเสร็จแล้ว และเป็นการรวมตัวของหนุ่มสาวเอาเทียน, สาด (คือเส้นที่ทำมาจากกก) หรือข้าวของอื่นๆ ไปทอดถวายวัดหมู่บ้านข้างเคียง วันที่นำข้าวของไปถวายที่วัดก็มักจะมีการแข่งสรวักญญะ (บทขับร้องทำนองเสนาะมีกลอนด้นสดๆ เป็นองค์ประกอบด้วย) ประเพณีดังกล่าวนี้ ไม่เกี่ยวข้องกับการโยกย้ายถ่ายโอนทรัพยากรข้ามหมู่บ้านโดยตรง แต่อาจจะเกี่ยวข้องโดยอ้อม คือหนุ่มสาวได้รู้จักกัน เกิดการไปมาหาสู่และการเกี้ยวพาราสี และนำไปสู่การแต่งงาน

นอกจากตัวอย่างการติดต่อสัมพันธ์ที่ขยายออกไปนอกหมู่บ้านที่ได้กล่าวข้างบน ยังมีเครือข่ายของหอมธรรม และผีฟ้า ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้ว เครือข่ายที่มีอาณาเขตความสัมพันธ์ของครัวเรือน และปัจเจกที่ขยายออกไปนอกหมู่บ้าน และทำหน้าที่เอื้ออำนวยให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากร และเป็นเครือข่ายที่สร้างขึ้นใหม่ มีลักษณะที่เราพอจะจำแนกให้เห็นถึงประเภทและการทำหน้าที่ของเครือข่ายต่างๆ ที่มีอยู่ดังนี้

รูปแบบแรก เครือข่ายที่ขยายและก่อเกิดจากการอพยพในช่วงระยะเวลากว่า 40 ปีที่ผ่านมา มีสมาชิกจากหมู่บ้านทั้ง 3 อพยพไปทำมาหากินในที่ต่างๆ การอพยพนี้ มีทั้งแบบชนบทสู่เมือง ชนบทสู่ชนบท และระยะหลังเริ่มมีการอพยพ

จากเมืองสู่ชนบท คือการย้ายถิ่นกลับภูมิลำเนาเดิมเกิดขึ้นใน 3 รูปแบบนี้ การอพยพจากชนบทสู่เมืองถือว่าเป็นรูปแบบหลัก แน่แน่นอนว่าทักษะทางวิชาการเดียวกับเรื่องการอพยพรูปแบบนี้ มีความหลายหลาก รวมทั้งการมองว่า การอพยพเป็นองค์ปัจจัยการล่มสลายของชุมชน และส่งผลลบอื่นๆ ติดตามมา แต่สิ่งที่เกิดขึ้นติดตามมาจากผู้อพยพเข้าไปในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ และเราได้พบใน 3 หมู่บ้านคือ ได้เกิดเครือข่ายแบบใหม่เพิ่มขึ้นมาอีก ตัวอย่างของการทำงานของเครือข่ายแบบนี้ที่เราได้อธิบายไว้แล้ว คือ เรื่องผ้าป่า ประเด็นที่ควรจะต้องอธิบายเพิ่มเติมในที่นี้ก็คือ การโอนย้ายและการแลกเปลี่ยนทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับส่วนรวม ภายใต้เครือข่ายแบบนี้ ค่อนข้างยึดอยู่กับแนวคิดเรื่องการทำบุญของชาวบ้าน ผู้วิจัยสอบถามชาวบ้านว่า เป็นไปได้หรือไม่ถ้าหากเราต้องการเงินทุน เพื่อจัดตั้งเป็นกองทุนหมุนเวียนช่วยเหลือคนจนซึ่งเราอาจจะต้องการเงิน 2 - 3 แสนบาทจำนวนพอๆ กับที่ช่วยกันจัดตั้งและหาทุนสมทบองค์ผ้าป่าปัจจุบัน ชาวบ้านส่วนมากตอบว่าไม่ได้ เพราะไม่ใช่เรื่องของการทำบุญ

รูปแบบที่สอง เครือข่ายที่ขยายออกมาจากกลไกอำนาจรัฐบทบาทของกลไกอำนาจรัฐ มีบทบาทในด้านการควบคุมกำกับพลเมืองเป็นด้านหลัก อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมในท้องถิ่นบางอย่างก็ส่งเสริมสนับสนุนค้ำจุนอำนาจรัฐ อย่างเช่น เครือข่ายอุปถัมภ์ เป็นต้น เมื่อกว่าสองทศวรรษที่ผ่านมา แนวคิดเรื่องการพัฒนาได้หันไปเน้นการลดบทบาทของรัฐลง และหันไปขยายบทบาทของภาคเอกชนเพิ่มขึ้น ภายใต้แนวคิดนี้รัฐได้สนับสนุนนโยบายการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น และ อบต. เป็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นตามแนวนโยบายการลดขนาดของรัฐ (scale down the state) นโยบายการกระจายอำนาจที่สนับสนุนให้ อบต. เข้ามามีบทบาทแบบนั้น ได้ทำให้ อบต. กลายเป็นศูนย์รวมเครือข่ายท้องถิ่น ที่มีทั้งอำนาจตามกฎหมาย และมีทรัพยากรก่อนจะประกาศใช้กฎหมาย อบต. ในปี 2535 ผู้ใหญ่บ้าน และกำนันค่อนข้างจะบทบาทสูง ภายหลัง อบต. ได้มีบทบาทสำคัญเข้ามาแข่งขันกับ ผู้ใหญ่บ้าน ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก บ้านกะพี้ และบ้านฝางน้อย อดีตผู้ใหญ่บ้านได้หันมาลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นอบต. และในสมัยแรกได้รับการเลือกตั้งทั้งสองคน แต่ในสมัยที่สองแพ้การเลือกตั้ง เนื่องจากมีการแข่งขันและการใช้เงินมาก สิ่งที่เกิด

ขึ้นเหมือนกันในสามหมู่บ้านก็คือ การแข่งขันกันมิได้มีขอบเขตจำกัดอยู่ภายในหมู่บ้านนี้เท่านั้น

เครือข่ายที่ขยายตัวออกมาจากกลไกของรัฐ เป็นเครือข่ายที่มีพลังและอำนาจมากในท้องถิ่น อย่างในตำบลหนึ่งที่เราทำการเก็บข้อมูลการวิจัยครั้งนี้ ผู้บริหาร อบต. เป็นผู้รับเหมาก่อสร้างในท้องถิ่น ผู้รับเหมาดังกล่าวนี้นี้ เป็นคนสนิทของผู้สมัครรับเลือกตั้งของพรรคการเมืองในระดับชาติ นอกจากนี้ ผู้รับเหมาดังกล่าวนี้นี้ ยังสนิทและคุ้นเคยกับข้าราชการฝ่ายปกครองที่อำเภอ หากเราจะกล่าวโดยรวมเครือข่ายที่ก่อรูปขึ้นมาใหม่แบบนี้ เป็นการผนึกกันระหว่างทุนท้องถิ่น อำนาจทางการเมืองของรัฐ และอิทธิพลหรืออำนาจที่ไม่เป็นทางการในท้องถิ่น

รูปแบบที่สาม เครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน หรือเครือข่ายในแนวนอน ดังได้กล่าวไว้ตั้งแต่ต้นแล้วว่า การติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชาวบ้านมีมาตั้งแต่เดิม แต่ว่ามีขอบเขตจำกัด สิ่งที่เป็นความพยายามและเกิดขึ้นใหม่ คือเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่มีเป้าหมายทางด้านการพัฒนา ทั้งสามหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้ อยู่ภายใต้เครือข่ายอันเดียวกัน มีชื่อว่า มูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน

สำหรับความเป็นมาของเครือข่ายดังกล่าวนี้ กำเนิดมาจากการทำงานขององค์กรเอกชนโดยตรง คือ องค์กรการอนุเคราะห์เด็กสากล โดยก่อนที่โครงการขององค์กรการอนุเคราะห์เด็กสากลจะสิ้นสุดลง ได้สนับสนุนให้มีการพูดคุยกันระหว่างชาวบ้านถึงแนวทางในอนาคต ผู้นำชาวบ้านตัดสินใจที่จะสร้างเครือข่ายขึ้นมาเพื่อสานต่องานพัฒนา โดยให้มีศูนย์กลางของเครือข่าย มีคณะกรรมการของเครือข่ายที่มาจากตัวแทนของแต่ละหมู่บ้าน 3 คน (หนึ่งในสามเป็นผู้ใหญ่บ้าน) เครือข่ายดังกล่าวนี้ มีชื่อว่า องค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ในระยะแรกของการจัดตั้งเป็นเครือข่ายนี้ ชาวบ้านได้อาศัยความร่วมมือจากสถาบันทางวิชาการเป็น “ร่วม” ในการติดต่อประสานงานอย่างเป็นทางการกับหน่วยงานอื่นๆ โดยอยู่ภายใต้ “โครงการปฏิบัติการพัฒนาชุมชน” ของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ภายหลัง เมื่อปี 2538 เครือข่ายนี้ได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิ ชื่อ “มูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน” รูปแบบการบริหารงานของเครือข่ายก็ยังคงเดิมอยู่

สำหรับกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายใต้เครือข่ายนี้ อาจจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ กิจกรรมแรกคือ การเลี้ยงวัวควาย หมุนเวียนแบบปันลูก โครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นทุนเริ่มต้น ชาวบ้านที่เลี้ยงวัว หรือควาย จะได้รับประโยชน์โดยจะได้ลูกของวัว หรือควายที่เกิดมา โดยจะต้องเลี้ยงให้ได้สองตัว ลูกตัวแรกเป็นของส่วนรวม หรือของเครือข่าย ลูกตัวที่สองเป็นของผู้เลี้ยง เมื่อชาวบ้านในหมู่บ้านหนึ่งไม่ประสงค์จะเลี้ยงวัว - ควาย ต่อไป ก็สามารถที่จะย้ายไปให้หมู่บ้านอื่นที่ยังมีความต้องการ ทั้ง 3 หมู่บ้านได้เข้าร่วมโครงการนี้ ในปัจจุบันโครงการเลี้ยงวัว - ควายปันลูกของเครือข่ายไม่มีแล้ว เหตุผลที่โครงการนี้สิ้นสุดเนื่องจากว่า ในระยะหลังมีองค์กร และหน่วยงานทางราชการสนับสนุนให้ชาวบ้านเลี้ยงวัว - ควาย เป็นจำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านมีแหล่งสนับสนุนด้านนี้มากขึ้น อย่างไรก็ตาม โครงการวัว - ควายปันลูกของเครือข่ายนี้ ทำให้เครือข่ายสามารถสะสมทุนได้จำนวนหนึ่ง และสามารถใช้เป็นทุนในการดำเนินงานของเครือข่ายได้มาจนถึงปัจจุบัน

ในปัจจุบันมีความพยายามที่จะสนับสนุนให้เกิดเครือข่ายในแนวนอน และมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้น อย่างเช่นการดำเนินงานของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนท้องถิ่น สถาบันดังกล่าวนี้ได้รับการจัดตั้งให้เป็นองค์กรมหาชน แนวคิดหลักของการทำงานของสถาบันดังกล่าวนี้ คือการสนับสนุนให้เกิด “เครือข่าย” ขององค์กรชุมชนที่มีการก่อตั้งและดำเนินการอยู่ โดยสนับสนุนให้เกิดคณะกรรมการกลาง หรือสภาเครือข่ายองค์กรชุมชนในระดับจังหวัด และสนับสนุนให้เกิดการโยกย้าย แลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกลุ่มองค์กรสมาชิก เครือข่ายดังกล่าวนี้อยู่ในระหว่างการเริ่มต้น และกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้านทั้งสามยังไม่ได้สมัครเข้าไปเป็นสมาชิกของเครือข่าย

ประเด็นพื้นฐานของการสร้างเครือข่ายตามแนวนอน ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาในเชิงยุทธศาสตร์ก็คือ ใครคือสมาชิก และการรวมเป็นเครือข่ายนั้นจะมีรูปแบบการบริหารจัดการอย่างไร ในประเด็นเกี่ยวกับเรื่องสมาชิคนั้น เราอาจจะจำแนกให้เห็น 3 อย่างคือ สมาชิกเครือข่ายที่เป็นครัวเรือน (ปัจเจก) สมาชิกของเครือข่ายในฐานะที่เป็นกลุ่ม และสมาชิกของเครือข่ายในฐานะที่เป็นชุมชนหรือหมู่บ้าน ตัวอย่างเครือข่ายที่มีฐานเป็นสมาชิกในฐานะที่เป็นครัวเรือนคือมูลนิธิเกษตรกรไทย

หรือสมาชิกเกษตรกรรายย่อยอีสาน (สกายอ) ส่วนเครือข่ายที่มีกลุ่มเป็นฐานของเครือข่ายคือสมาคมสหกรณ์การเกษตรอีสาน (สสอ) การรวมกลุ่มสองแบบแรกนี้มีฐานคิดอยู่ที่ว่า คราวเรือนเกษตรกรมีผลประโยชน์สอดคล้องกัน การรวมกลุ่มหรือการสร้างเครือข่ายจะนำไปสู่พลังที่จะให้ได้มาซึ่งทรัพยากรจากภายนอกกลุ่ม ส่วนสมาชิกของเครือข่ายที่เป็นชุมชนหรือหมู่บ้าน เราได้เห็นความพยายามของมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ในกรณีที่เกิดขึ้นในสามหมู่บ้านที่เราได้ทำการศึกษาในครั้งนี้ ประเด็นที่ยังน่าจะเป็นช่องว่างในเรื่องเครือข่ายทั้งสามแบบคือการรวมตัวกันยังไม่ได้เน้นให้ความสำคัญกับแนวคิดที่จะให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากรภายในเครือข่าย นอกจากนั้นประเด็นปัญหาที่ใหญ่กว่านั้นก็คือ รูปแบบในการบริหารจัดการเครือข่ายจะทำอย่างไร ความยากของปัญหาในการบริหารจัดการก็คือการรวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายและการสานกันในแนวราบนี้ โดยธรรมชาติแล้วหน่วยแต่ละหน่วยที่มารวมกันเป็นอิสระต่อกัน รูปแบบการบริหารจัดการที่ว่านี้ไม่จำเป็นและไม่ควรที่จะมีเพียงรูปแบบเดียว และในปัจจุบันนี้ เป็นบรรยากาศที่ชาวบ้านกำลังเรียนรู้และสร้างสิ่งใหม่ขึ้นมา โดยมีรากของเดิมที่ตนเองมีอยู่แล้ว

สรุป

แม้ว่าจะเผชิญการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว สถาบันอันเป็นรากฐานของทุนทางสังคมแบบดั้งเดิมของชาวบ้านในชุมชน ยังคงดำรงอยู่ อันได้แก่ วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และ วัด อย่างไรก็ตาม การผลิตซ้ำของสถาบันทั้งสาม ได้แยกห่างออกไปจากชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนมากขึ้น ทุกขณะ กล่าวคือ สถาบันทั้งสาม มีความสำคัญต่อฐานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนและสมาชิกของครัวเรือนในชุมชนน้อยลงไปทุกขณะ โดยเฉพาะความสำคัญต่อทุนทางกายภาพของครัวเรือน ซึ่งถูกกำหนดโดยตลาดและนโยบายของรัฐเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตามความพยายามของรัฐและเอกชนในหมู่บ้านที่ทำการศึกษานี้ ได้ก่อให้เกิดกลุ่มและองค์กรต่างๆ ขึ้นมา องค์กรต่างๆ เหล่านี้ในขั้นต่อไปจะเป็นเสมือน “กาว” ชนิดใหม่ที่ผนึกให้คนในชุมชนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในขณะเดียวกัน ชุมชนมีความจำเป็นที่จะต้องขยายเครือข่ายในแนวราบ ให้ความสำคัญร่วมมือและการแลกเปลี่ยนทรัพยากรต่างๆ ขยายออกไปนอกอาณาเขตของหมู่บ้าน

เอกสารอ้างอิง

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (2534). วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, (2541). ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิถิธรศน์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (2543). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (2542). "เศรษฐกิจศาสตร์บนรากฐานทางวัฒนธรรม" ปรับปรุงจากคำบรรยายนำในการสัมมนาเครือข่ายชาวบ้านระดับชาติเรื่อง "เศรษฐกิจศาสตร์วัฒนธรรม" 10 พฤศจิกายน 2542 และรวบรวมพิมพ์อยู่ในฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2544. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม. [ม.ป.ท.].
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช, (2544). จากรัฐชาติ สู่รัฐตลาด : แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและสังคมในยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บ้านพระอาทิตย์.
- อภิชัย พันธเสน, (2544). พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิวัฒนาการทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).
- อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544). "ทุนทางสังคมกับสิทธิชุมชน" ใน อานันท์ กาญจนพันธ์ มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิอำนาจ และการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย น. 127 - 164.
- Bowie, C. A. (1992). "Unraveling the myth of subsistence economy: textile production in nineteenth century Northern Thailand" in Journal of Asian Studies. 51 (4), pp. 797 - 823.
- Coleman J. S, (1988). 'Social capital in the creation of human capital', in American Journal of Sociology, 94, 95-120.

- Coleman, J. S. (1990). Foundations of Social Theory. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Des Gasper, 1997. “Sen’s Capability Approach and Nussbaum’s Capabilities Ethic” in Journal of International Development, vol. 9., no. 2. Pp. 281 - 302.
- Lewis, A. (1955). The Theory of Economic Growth. London: Allen and Unwin
- North, D. C. (1990). Institutions. Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press.
- Putnam, D. R. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- World Bank, 1996. Ethic and Spiritual Values : Promoting Environmentally Sustainable Development. The World Bank

วิจารณ์การนำเสนอผลงานวิจัย

ของ พศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพิทักษ์

โดยคุณ พรพิไล เลิศวิชา

.....

ในเอกสารและการนำเสนอของอาจารย์บัวพันธ์นั้น พยายามจะชี้ให้เห็นระบบความคิด ความเชื่อ หลายระบบที่มีอยู่ในหมู่บ้านภาคอีสาน โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ลงพื้นที่เก็บข้อมูล อาจารย์พยายามจะชี้ให้เห็นว่า ความคิด ความเชื่อเหล่านี้เป็นพื้นฐาน และในขณะเดียวกันก็ได้แสดงความวิตกกังวลว่า หลายสิ่งอยู่ในภาวะที่เสื่อมลง รวมถึงระบบรัฐและการจัดการภายนอกก็จะทำให้สิ่งเหล่านี้เสื่อมลงด้วย พร้อมกันนี้อาจารย์ยังได้ขยายความเรื่องเครือข่ายต่างๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนี้ รวมทั้งรูปแบบใหม่ๆ ในการพัฒนาหมู่บ้าน หรือการสร้างและการแก้ปัญหาต่างๆ ของชุมชน เริ่มแสดงให้เห็นว่ามีการจัดการรูปแบบใหม่ๆ ซึ่งน่าจะมีพื้นฐานมาจากการจัดการรูปแบบเก่าที่วางอยู่ แต่ไม่สามารถทำตามแบบเดิมได้ทั้งหมด อาจเป็นในรูปกลุ่มออมทรัพย์ การทอดผ้าป่า อาจารย์ยังได้ชี้ให้เห็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเสมือนขอบเขตของความร่วมมือกัน หรือทุนทางสังคม ไม่ได้จำกัดเฉพาะในเขตของหมู่บ้านเท่านั้น ตัวอย่างเช่น การทอดผ้าป่า ก็จะมีการระดมทุนมาจากกรุงเทพฯ เพราะพี่น้องหรือเครือญาติจะอยู่ที่กรุงเทพฯ หรือในหลายกรณีก็สามารถเป็นเครือข่ายหลายแห่ง เช่น หมอลำ ฆ้องฟ้า ก็ชี้ให้เห็นว่า ความเชื่อของหมู่บ้านตั้งอยู่ได้โดยอาศัยสถาบันที่มิได้มีอยู่จริง เช่นเดียวกับคนขับรถแท็กซี่ที่ขับรถอยู่ในเมือง ความเชื่อของเขาสติธย์อยู่ในหมู่บ้านว่า เชื่อเรื่องผี เชื่อเรื่องโชคลาง ครั้นพอไปอยู่ในเมืองใหญ่ไม่สามารถกลับมาไหว้หรือตั้งศาลใหม่ได้ จึงเป็นเหตุให้ความเชื่อมีการย้ายที่ไปอยู่ที่หน้ารถยนต์ ความเชื่อไม่ได้เปลี่ยนแปลงแต่วัตถุแห่งความเชื่อย้ายที่ไป ถ้าเราเข้าไปในบ้านของคนอื่นเราอาจจะศึกษาชนบทจากในเมืองก็ได้

ดังเช่นที่ดิฉันได้ศึกษาชุมชนที่ภาคใต้ ดิฉันพบหมู่บ้านจำนวนมากอยู่บนภูเขาและอยู่รวมตัวกันอย่างหนาแน่นต่างจากคนภาคใต้ทั่วไปที่เขาจะอยู่อย่างโดดเดี่ยว การตั้งบ้านเรือนอยู่ไกลจากเพื่อนบ้านบริเวณบ้านมีสวนล้อมรอบ แต่เมื่อคนอีสานกลุ่มนี้ย้ายไปอยู่ รูปแบบของการอยู่อาศัยก็เปลี่ยนไป ถ้าเราเข้าไปศึกษาเรื่องศาลปู่ตาที่หมู่บ้านอาจค่อยๆ เลื่อมเพราะคนส่วนใหญ่ได้ย้ายไปอยู่ที่ภาคใต้ แล้วได้มีการตั้งศาลปู่ตาใหม่ที่โน่น นั่นคือชุมชนบนเส้นทางของการเปลี่ยนแปลง เป็นพลวัตร หรือการเปลี่ยนแปลงอย่างเงิบๆ ของสิ่งที่เป็นปัจจัยภายในแห่งการสร้างชุมชน หรือการสืบทอดมรดกทางความคิด วัฒนธรรม ซึ่งปัจจุบันเราเรียกว่า “ทุนทางสังคม”

แต่เดิมเราศึกษาผี พุทธและเครือข่ายเหล่านี้ ในรูปแบบของวัฒนธรรมชุมชน หรือประวัติศาสตร์ชุมชน งานวิจัยของอาจารย์ได้ช่วยดึงเรื่องเหล่านี้เข้ามารวมกันและชี้ให้เห็นว่า สิ่งต่างๆ เหล่านี้แหละคือทุนทางสังคม ดิฉันขอเพิ่มเติมว่า ทุนทางสังคมคือสิ่งที่เป็นนามธรรม ถ้าดูในระบบการผลิตจะสะท้อนออกในแบบของการจัดการ และระบบความสัมพันธ์ เราจะเห็นได้ว่า ชุมชนหมู่บ้านอีสานที่ขาดแคลนทรัพยากร และแร้นแค้นนั้น มีระบบหลายระบบที่น่าสนใจศึกษาเป็นระบบพื้นฐานหรือเป็นตัวชี้เรื่องทุนทางสังคม เบื้องหลังความคิดเรื่องการจัดการแรงงาน คือทุนทางประวัติศาสตร์ของเขาที่สั่งสมมาจากอดีต การกระจายผลผลิต และการจำหน่ายการแปรรูป ถ้าเป็นระบบที่ไม่มีตัวเองได้อะไรก็จะส่งเข้าโรงงานอุตสาหกรรมทั้งหมด แต่ที่ภาคอีสานจะใช้ระบบการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เองนั้นแสดงให้เห็นว่า มีการจัดการเรื่องแรงงาน ไม่ได้ตัดสินใจในการอพยพแรงงานทั้งหมด การใช้ทรัพยากรชาวอีสานมีความรู้ในเรื่องของการใช้ทรัพยากร รู้จักแหล่งอาหารต่างๆ เกี่ยวกับระบบกลไกกรรม มีการจัดการเรื่องเวลา หรือระบบการผลิตมาก เริ่มตั้งแต่การวางแผนการทำงาน ว่าควรจะทำอะไรช่วงเวลาใด ซึ่งคนอีสานมีองค์ความรู้ที่เข้าใจอยู่กับธรรมชาติ

ถ้าเราวิเคราะห์ในระดับครัวเรือน อาจารย์บัวพันธ์ได้ชี้อย่างชัดเจนว่า ความเป็นญาติมีส่วนสำคัญในการช่วยเหลือกันโดยเฉพาะในภาวะวิกฤติ การจัดเครือญาติในคนอีสาน ระบบการผูกเสี่ยว ระบบการสืบทอด จะเน้นให้ความสำคัญกับครอบครัวเป็นศูนย์กลาง เพราะฉะนั้น ระบบผีปู่ตาก็คือระบบที่สะท้อนความ

สัมพันธ์ทางสายเลือด และความเป็นพวกเดียวกัน งานของอาจารย์บัวพันธ์แสดงให้เห็นว่า ครอบครัวหรือเครือญาติ เป็นพื้นฐานทุนทางสังคมที่ชาวบ้านใช้เพื่อจัดการในเรื่องต่างๆ

กล่าวโดยสรุปแล้ว ในการศึกษาทุนทางสังคม ควรมีประเด็นที่แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า พื้นที่ทุนทางสังคมจะแสดงออกที่ใดบ้าง ในชีวิตประจำวัน ในครอบครัว ในหมู่ญาติ และเรื่องของเวลา เมื่อใด เวลาใด ที่ทุนทางสังคมจะปรากฏเป็นบางฤดูกาล บางปี หรือมีอยู่ตลอดเวลา ทั้ง 2 ประเด็นนี้จะเป็นเครื่องมือช่วยให้การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมสมบูรณ์มากขึ้น

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานจากอดีตถึงปัจจุบัน¹

สุวิทย์ ชีรสอวน²

บทนำ

ในช่วงปีดภาคต้นปี 2529 ผู้เขียนกับคณะได้ออกไปเก็บข้อมูลเพื่อวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน พ่อใหญ่คำหา อุปทุม เล่าให้ฟังถึงสภาพความอุดมสมบูรณ์ของหมู่บ้านท่าควาย ต.ท่าก้อน อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร เมื่อ 5-6 ทศวรรษก่อนว่า

“แต่ก่อนมีป่าดงพงไพร นกยูง ลิง ค่าง บ่าง ชะนี ไม่อดหยอก พวกกระต่ายแต่ก่อนเขาไม่ยิงหยอก เพราะมันจะทำให้สัตว์ป่าได้ยินเสียงปืน พวกสัตว์ใหญ่ ๆ หนีหมด หายิงหมูใหญ่ กวาง ป่าจึงเป็นตึกกับข้าวขนาดใหญ่ ในน้ำปลาก็เยอะ (หมู) บ้านผมนี้ที่แรกมันมีแหเพียงสองสามปาก สมัยหลังสงคราม (มหาเอเซียบูรพา) หว่านแห 4-5 ครั้งเท่านั้นเอากะต้อออกมาเลย บ้านเรือนที่อยู่ใกล้ๆ เดียวกัน 4-5 เรือน คอยกัน เวลามันได้มาเป็นกะต้อ เป็นหาบมาแล้วก็เรียกกันมาเอาปลาไปกิน แบ่งกันไปเลย โดยมากเป็นพวกปลานาง ปลากุ้ง ปลาเป ปลาแดด ปลาช่อน ปลาดุก ไม่ต้องซื้อขายแบ่งกันกินไปตรงหมู่บ้านนี้มันเป็นที่อุดมสมบูรณ์คนก็น้อย ปลาก็มาก อุดมสมบูรณ์ ป่าดงพงทึบก็มีมาก” (สุวิทย์ ชีรสอวน และคณะ 2530:60)

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานการวิจัยเรื่อง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)” ซึ่งสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นผู้ให้ทุนวิจัยโดยมีศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งมีโครงการย่อยทั้งหมด 21 โครงการ จึงขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ และ สกว. ไว้ ณ โอกาสนี้

² รองศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

แต่ในเวลา 5-6 ทศวรรษต่อมา สภาพดังกล่าวก็หายไป คราวเรือนถึง ร้อยละ 45.1 ส่งแรงงานไปทำงานต่างถิ่น หากนับเป็นปริมาณของแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นมีถึงร้อยละ 29.81 ของแรงงานทั้งหมดในชนบทอีสาน (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546:247) เกิดอะไรขึ้นในหมู่บ้านชนบทอีสาน ทำไมแรงงานอีสานจึงเข้าไปทำงานต่างถิ่น ทำไมศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านที่เคยมีมาก จึงลดน้อยถอยลงจนไม่อาจเลี้ยงคนในชุมชนได้ทั้งหมดเหมือนแต่ก่อน บทความนี้จะเสนอประเด็นหลักๆ 3 ประเด็น คือ ประเด็นแรก ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ประเด็นที่สอง ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ช่วงมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ประเด็นที่สาม การปรับตัวของเกษตรกรอีสาน เพื่อเพิ่มศักยภาพทางเศรษฐกิจในยุคปัจจุบัน

2. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฯ

ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานมีสูงมาก ศักยภาพทางเศรษฐกิจขึ้นกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ป่า ดิน น้ำ ซึ่งเป็นที่มาของปัจจัยสี่ ไม่เพียงแต่ในลุ่มแม่น้ำสงคราม หรืออีสานเหนือ ดังที่กล่าวมา แต่ในอีสานกลาง หรือลุ่มแม่น้ำชีก็อุดมสมบูรณ์ เช่น บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น เมื่อ 4-5 ทศวรรษก่อนมีแต่ต้นไม้ใหญ่ เช่น ไม้มะค่า ไม้ประดู่ ขนาด 6-7 คนโอบอยู่ใกล้ๆ หมู่บ้านไม้ทำเรือนก็ไม่ต้องไปซื้อ ถ้ามีแรงเลื่อยจะเอาเท่าไรก็ได้ ป่ารอบๆ หมู่บ้านมีเลื้อหมี ช้าง เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ก็ยังมี กวาง ตะกวด เต่า ไก่ป่า เก้ง มีมากขนาดวิ่งหลบเข้ามาในหมู่บ้าน ถูกชาวบ้านเอาไม้คานตีเอามาทำกับข้าว เวลาเอาควายไปเลี้ยงพบกวางที่ถูกเลื้อ หรือหมาในกัดตายและถูกเหาจนเหลือแต่เขาอยู่บ่อย ๆ (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2545 : 45) ที่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เมื่อ 6-7 ทศวรรษที่แล้ว “แต่ก่อนสัตว์ป่าบ่ออด อยู่เลาะนี้เลื้อก็หลายหมานีเลื้อเก็บกินหมด หมูต้องเก็บไว้บนเรือน ... นาดอนแต่ก่อนบ่อมี มีแต่ในทุ่งนี้

เป็นนาหนอง ไร่หนึ่งได้ข้าว 100 หมื่น (ประมาณ 120 ถัง) 100 หมื่นก็กินคุ้มปี 3-4 คน กินบ่อหมด ต้นข้าวงามมาก ข้าวสูงท่วมหัวเวลาเดินบนคันนา (คันนา) เวลาเกี่ยว ต้องเอาไม้มาบ ดินมันดี ข้าวเอ็ดปีกินได้ 2 ปี อุดมสมบูรณ์ ป่าแขง ป่าหยัง เป็นดง มีใช้ป่า คนบ่ออยากมาอยู่เท่าไร” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529 : 38-39)

ในพื้นที่อีสานใต้ หรือลุ่มแม่น้ำมูล ก็เช่นเดียวกัน บ้านไผ่ ต.ไผ่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ เมื่อ 5 ทศวรรษก่อน สภาพป่ารอบหมู่บ้านเป็นป่าดงดิบ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ 4-5 คนโอบ สูง 50-100 เมตร เป็นจำนวนมาก เมื่อเข้าป่าแล้วมองไม่เห็นฟ้า เพราะความหนาทึบของป่าบังไว้ สัตว์ป่าก็มีมาก แม้กระทั่งควายป่า กวาง เสือดำ เสือเหลืองก็มี (ชิน ศรีสวัสดิ์ 2535 : 7)

ตัวเลขจากการสำรวจของทางการในมณฑลอุบลราชธานี ใน พ.ศ. 2458 ดังปรากฏในตารางที่ 1 มีพื้นที่ป่า และแหล่งน้ำถึง ร้อยละ 73.1

ตารางที่ 1 พื้นที่เกษตรเปรียบเทียบกับพื้นที่ป่า และแหล่งน้ำของมณฑลอุบลราชธานี (ปัจจุบันคือ จ.อุบลราชธานี ยโสธร อำนาจเจริญ ศรีสะเกษ และสุรินทร์) พ.ศ. 2458

การใช้ที่ดิน	พื้นที่ (ไร่)	ร้อยละ
1. พื้นที่นา	1,244,977	9.3
2. พื้นที่สวน	654,610	4.9
3. พื้นที่ไร่	722,320	5.8
4. พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ด และพื้นที่อาศัย	922,643	6.9
5. พื้นที่ป่า และแหล่งน้ำ	9,782,450	73.1
รวม	13,377,000	100.00

ที่มา : จำนวนจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ 2458 หมวด 2 ไม่มีเลขหน้า

จากข้อมูลที่กำลังกล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า หมู่บ้านชนบทอีสาน ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ มีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติสูงมาก และชาวบ้านได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิต ปัจจัยสี่มาจาก ทรัพยากรป่า-ดิน-น้ำ กล่าวคือ

อาหาร คือ ข้าว และกับข้าว ข้าวได้มาจากการทำนา และการทำข้าวไร่ ซึ่งชาวนาได้บุกเบิกหักร้างถางพงป่า เพื่อทำข้าวไร่ก่อนทำนา จะทำนาเลยไม่ได้ เพราะต้องยกคันนา และขุดรากไม้ออกก่อน งานแปลงป่าเป็นนาต้องใช้แรงงานมาก โดยเฉลี่ยแล้วพื้นที่ป่า 10 ไร่ หากแปลงเป็นนา ต้องใช้เวลาถึง 14 ปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546 :81)

ดังนั้นในช่วงที่นายังมีน้อย ชาวนาอีสานจะทำข้าวไร่เป็นการเสริมเพื่อให้ ข้าวเพียงพอต่อการบริโภค ข้าวไร่จึงมักเป็นข้าวที่ให้ผลเร็ว เพียง 3 เดือนก็เก็บเกี่ยว ได้ ไม่เหมือนทำนาดำปลูกข้าวปีต้องใช้เวลาถึง 5-6 เดือนกว่าจะเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาที่ บุกเบิกที่ใหม่ไม่ว่าจะเป็นการตั้งหมู่บ้านใหม่ หรือขยายพื้นที่ใหม่ ในกรณีแยกครัว เรือนออกมาจากพ่อแม่ ในยุคนั้นมักผ่านประสบการณ์การทำข้าวไร่มาก่อน ส่วนการทำนา ก็คล้ายกับภาคอื่นๆ คือ กรณีบุกเบิกป่าเป็นนา หลังจากขุดต่อไม้ รากไม้ และยกคันนาเรียบร้อยแล้ว พอฝนตกจนดินอ่อนก็ไถ คราด เพื่อเตรียมพื้นที่ที่ตกกล้า ในระหว่างรอกกล้าโต ก็ไถคราดเตรียมแปลงปักดำ ซึ่งขั้นตอนดังกล่าว ชาวนาส่วน มากใช้แรงงานในครัวเรือน ใช้ควายไถคราดของตนไม่ได้จ้างคนอื่น ครัวเรือนที่มีคน น้อยก็ทำนาน้อยก็พอบริโภค ครัวเรือนที่มีคนมากทำนามากแค่พอกิน ไม่ได้ผลิต เพื่อขาย แต่ตอนดำ บางทีก็ขอแรงเพื่อนบ้านมาช่วยบ้าง เพื่อให้ทันฝน พอช่วงเกี่ยว ข้าว ฟาดข้าว ขนข้าวขึ้นเล้า ชาวนามักจะขอแรงญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยกัน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529 :182-183)

สำหรับกับข้าวในยุคนั้นชาวนาอีสานส่วนใหญ่เกือบไม่ต้องใช้เงินเลยเพราะ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ชาวนาสามารถล่าสัตว์ จับสัตว์น้ำ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ แมลงมาเป็นอาหารโปรตีนได้ทุกฤดูกาล ส่วนผักมีทั้ง พืชผักสวนครัว ประเภท พริก มะเขือ กระเพรา โหระพา ตะไคร้ ฟักทอง บวบ ฯลฯ ซึ่งปลูกตาม โพนนา และข้างบ้าน กับพืชผักป่า เห็ด หน่อไม้ซึ่งมีมากมายตาม ฤดูกาลของมัน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และณรงค์ อุบุญญ์ 2538:143)

ที่อยู่อาศัย ก็ได้มาจากป่าทั้งหมด ตั้งแต่ เสา คาน พื้น ฝา เครื่องบน ตลอดจนหลังคาที่มุงด้วยแฝก หรือไม่ก็หญ้าคา ถ้าครอบครัวที่ขยันหรือมีแรงงานมากก็ เอาไม้เนื้อแข็งมาสับเป็นแผ่นเอามามุงหลังคาได้ทนทาน 50-60 ปี วัสดุสร้างเรือนเหล่านี้เจ้าของเรือนจะเตรียมเอาไว้ให้พร้อม โดยอาจขอแรงเพื่อนสนิทหรือญาติไปตัดเอามาจากป่า พอได้วัสดุครบก็ขอแรงญาติหรือเพื่อนบ้านมาช่วยสร้าง ซึ่งส่วนมากสามารถทำเสร็จในวันเดียว หากไม่เสร็จก็เหลือเพียงเล็กน้อย ซึ่งเจ้าของเรือนสามารถทำต่อไปได้ด้วยแรงงานในครัวเรือน (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2545 :46)

การรักษาโรค ก็มาจากป่าเช่นเดียวกัน ถ้าเป็นโรคพื้นๆ เช่น แมลงมีพิษ ต่อย เป็นฝี ปวดท้อง แต่ละครัวเรือนมักจะรักษาได้ แต่ถ้าเป็นโรคยากๆ เช่น ไข้ป่า ท้องร่วง ขาหัก แขนหัก ทุพพิษกัด ก็ต้องไปตามหมอสมุนไพรประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีสมุนไพรเตรียมไว้ สำหรับรักษาโรคได้หลายชนิด และมีความรู้ที่ถ่ายทอดมาจากครูของเขาวาแต่ละโรคจะรักษาด้วยอะไร อย่างไร เมื่อคนไข้หายก็ต้องเอาดอกไม้ธูปเทียน และค่าค่าย (ค่ายกครู) เอาไปให้หมอ ค่าค่ายนี้ ครูกำหนดไว้เท่าใดก็ต้องรับได้แค่นั้น จะมากหรือน้อยกว่านั้นไม่ได้ ส่วนค่ารักษา จะให้เมื่อรักษาหายและจะให้เท่าใดก็ได้ หมอไม่มีสิทธิ์เรียกร้อง หมอจึงเป็นอาชีพที่ช่วยชาวบ้านจริงๆ และก็เป็นชาวนาเหมือนกับครัวเรือนอื่นๆ (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2545 :46)

เครื่องนุ่งห่ม ในยุคนั้นผู้หญิงอีสานเกือบทุกคนที่แต่งงานจะทอผ้าเป็น โดยเรียนมาจากแม่หรือพี่สาว เกือบทุกครัวเรือนจึงปลูกฝ้ายไว้ตามหัวไร่ปลายนา และปลูกหม่อนเอาไว้เลี้ยงไหม บริเวณที่ว่างๆ ใกล้เรือน งานทอผ้าเป็นงานของผู้หญิงโดยเฉพาะ ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ มีผ้าจากในเมืองเข้ามาถึงหมู่บ้านอีสานแล้ว แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่ก็ยังทอผ้าเอาไว้ใช้กันอยู่ สี่ที่ย้อมมีทั้งสีธรรมชาติและสีเคมี (สุวิทย์ ชีรสาควัต และณรงค์ อุบุญญ์ 2540:110-123, สุวิทย์ ชีรสาควัต และคณะ 2528 : 115-122)

นอกจากปัจจัยสี่ที่ชาวบ้านผลิตกันอย่างพอเพียงแล้ว พืชที่ใช้หุงข้าวก็ได้จากป่า เครื่องมือ เครื่องใช้ที่เป็นไม้ก็ใช้ไม้จากป่าและผลิตให้เอง เครื่องมือจับปลา ล่าสัตว์ก็ผลิตใช้เอง มีเฉพาะเกลือ เครื่องมือเหล็ก และเครื่องปั้นดินเผาซึ่งบางหมู่บ้านไม่มีดินเค็มและไม่มีช่าง ก็จะมีการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเช่น แลกหม้อ 1 ใบ กับข้าวเปลือกปริมาณเท่ากับความจุหม้อ เป็นต้น

หนึ่งในบางพื้นที่ที่ใกล้สถานีรถไฟ จะมีชาวบ้านนำข้าวเปลือกใส่เกวียนเอามาขายให้เจ้าของโรงสี ซึ่งส่วนมากเป็นคนจีน เพื่อหาเงินไปเสียค่ารัชชูปการ (เก็บจากชาวนา 4 บาท) กับค่าศึกษาพลี (คนละ 2 บาท) คราวเรือนบางส่วนก็หาเงินไปซื้อเครื่องบวชลูกชาย ก็จะมีประมาณปีละ 1-2 ครั้ง (ครั้งละ 24-36 ถัง) แต่ ปริมาณการผลิตข้าวเพื่อขายมีน้อย ประมาณร้อยละ 10-15 ของผลผลิตทั้งหมด ซึ่งน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับยุคมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฯ (สุวิทย์ ธีรศาศวัต และชอบ ดีสวนโคก 2536 : 43-48, พรพิไล เลิศวิชา 2532: 61-65)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ มีระบบเศรษฐกิจ แบบพอเพียง พึ่งตัวเองได้ ไม่ได้พึ่งรัฐ ไม่ได้พึ่งนายทุนแต่พึ่งพาธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์และเกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตคือที่ดินทำกิน กับทรัพยากรธรรมชาติคือป่าและน้ำ พึ่งพาอาศัยกันเองในชุมชนในเวลาต้องการใช้แรงงานเป็นจำนวนมาก มีความสมดุลระหว่างการผลิต (ของมนุษย์และธรรมชาติ) กับการบริโภค การพึ่งพาระหว่างชุมชนชนบทก็มีอยู่บ้าง เวลาขาดแคลนเกลือ เครื่องมือเหล็ก เครื่องปั้นดินเผา และเวลาเกิดฝนแล้งหรือน้ำท่วม คักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานสูงกว่าช่วงหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจอย่างมีนัยสำคัญดังจะกล่าวต่อไป

3. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานช่วงมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ

หลังจากมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก (2504) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2505) ได้ไม่นานศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานก็เปลี่ยนไปในทางลบ อาทิ หนี้สินที่เพิ่มขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพนิเวศที่เสื่อมโทรม การอพยพแรงงานไปทำงานต่างถิ่นดังจะกล่าวละเอียดต่อไปข้างหน้า ทำไมจึงเกิดสภาพเลวร้ายดังกล่าว สาเหตุที่นำไปสู่ความเสื่อมของศักยภาพทางเศรษฐกิจดังกล่าว พอสรุปได้ดังนี้

1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง อัตราการเพิ่มของประชากรอีสานต่ำเพราะ อัตราการเกิดและการตายไม่ต่างกันมาก เนื่องจากโรคภัยไข้เจ็บที่ร้ายแรงเช่น ไข้ทรพิษ อหิวาตกโรค ไข้ป่า วัณโรค แต่หลังสงครามฯ รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรระหว่างประเทศเช่น WHO USOM มีการฉีด DDT กำจัดยุงอย่างต่อเนืองทั่วประเทศ ทำให้อัตราการตายจากไข้ป่าลดลงอย่างรวดเร็วจาก 250 คน ในปี 2494 เหลือ 38.9 (ต่อประชากร 1 แสนคน) ในปี 2501 และเหลือ 10 คน ในปี 2509 มีการรณรงค์ปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ ระดมฉีดยากวาดล้างโรคคุดทะราด โรคเรื้อน วัณโรค และพยาธิลำไส้ ต่อมากรรณรงค์ฉีดวัคซีนป้องกันโรคคอตีบ ไอกรณ บาดทะยักและโปลิโอในเด็ก ทำให้อัตราการตายของเด็กลดลงอย่างมาก สิ่งเหล่านี้ทำให้การเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานเป็นไปอย่างรวดเร็วจาก 4.9 ล้านคนในปี 2480 เป็น 6.2, 8.9, 12 ล้านคน ในปี 2490, 2503 และ 2513 ตามลำดับ (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546:156-160) การเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานทำให้เกิดการขยายที่ดินทำกินอย่างรวดเร็ว เฉพาะที่นา เพิ่มจาก 14.5 ล้านไร่ ในปี 2493 เป็น 37.9 ล้านไร่ในปี 2538 อัตราการเพิ่มในช่วงปี 2493-2503 เฉลี่ยปีละ 101,255 ไร่ แต่ในช่วง 2503-2538 เพิ่มเฉลี่ยถึงปีละ 639,464 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2522/23:180 2529/30:208-209; 2536/37:208-209;2541/42:250-251) การเพิ่มของที่นาแม้จะรวดเร็ว แต่เนื่องจากที่ดินที่เหมาะสมกับการทำนาในระยะหลังไม่ค่อยมี ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานจึงต่ำมาก ต่ำกว่าทุกภาค แม้ระยะหลังจะใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ผลผลิตก็เพิ่มขึ้นช้ามาก และยังห่างไกลจากภาคอื่น ๆ มาก เช่น ในปีเพาะปลูก 2493/94 ผลผลิตข้าวนาปีภาคอีสานต่อไร่ 159 กก. ภาคเหนือ 282 กก. ภาคกลาง 208 กก. ภาคใต้ 218 กก. ประเทศไทย 205กก. ปีเพาะปลูก 2541/42 ภาคอีสาน 278 กก. ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ และประเทศไทย 421 กก. 493 กก. 338 กก. และ 352 กก. ตามลำดับ (กรมการข้าว 2506: 1-5,7,13,17; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2541/42:19)

2) การขยายตัวของทุนนิยม (commercialization)

การขยายตัวของทุนนิยมเกิดจากการเข้ามาของคนจีน ซึ่งเข้ามาทำการค้า ทำโรงสี โรงเลื่อย โรงกลึง กิจการเดินรถ ฯลฯ ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ เพราะคนจีนเป็นผู้ทำให้เกิดการตั้งสินค้าและทรัพยากรจากชนบทมาสู่ตลาดในเมือง และต่างประเทศ ในภาคอีสานคนจีนกระจุกตัวที่เมืองใหญ่ โดยเฉพาะโคราช มีคนจีนราว 500 คนในปี 2427 ต่อมาในปี 2462 มีคนจีนในภาคอีสาน 6226 คน (ชุมพล แนวจำปา 2528:164) ช่วงปี 2480-2490 ผู้ประกอบการค้า ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ชัยภูมิ ร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี เพิ่มขึ้นจาก 14,195 คน เป็น 42,999 คน (กรมมหาดไทย 2484:96, 193-203 259,639-647,669; กรมมหาดไทย 2490 เล่ม 7) การเพิ่มขึ้นของคนจีนและพ่อค้าทำให้เศรษฐกิจอีสานเปลี่ยนไปสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดหรือเศรษฐกิจเงินตราอย่างรวดเร็ว ซึ่งระบบนี้พิสูจน์ในภายหลังว่า ชาวนาเสียเปรียบนายทุนมาก หันสินชาวนาที่เพิ่มขึ้นส่วนสำคัญก็มาจากการเอารัดเอาเปรียบของระบบทุนนิยม

3) การขยายตัวของรัฐ

การขยายตัวของรัฐเป็นทั้งคุณและโทษต่อชาวชนบทอีสาน ส่วนที่เป็นคุณก็คือการขยายตัวของโรงเรียน สถานือนามัย โรงพยาบาล แต่ส่วนที่เป็นทั้งคุณและโทษคือการขยายตัวของถนน ไฟฟ้า และชลประทาน ถนนทำให้การขนส่งเป็นไปอย่างรวดเร็ว และต้นทุนการขนส่งถูกลงจากสมัยใช้เกวียนต้นทุนค่าขนส่งประมาณ 1 ใน 3 ของมูลค่าสินค้า เหลือร้อยละ 2-20 แต่ถนนที่ตัดเข้าไปในป่าเขาเพื่อขนไม้และปราบคอมมิวนิสต์ได้ทำให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติคือป่า และต้นน้ำลำธารอย่างรวดเร็วด้วย ไฟฟ้าทำให้ชีวิตของชาวบ้านสะดวกสบายขึ้น แต่ก็นำมาซึ่งรายจ่ายที่เพิ่มขึ้นอย่างมาก ชลประทานให้คุณมากกว่าให้โทษ แต่ก็ทำให้เกิดการอพยพของชาวบ้านที่ถูกน้ำท่วมที่อยู่และที่ทำกินเป็นจำนวนมาก ในขณะที่การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชลประทาน ในการทำนาปรังในภาคอีสานมีน้อยมาก คือประมาณ ร้อยละ 10 ของพื้นที่ชลประทานเท่านั้น ทั้งนี้เพราะ น้ำที่ปล่อยมาจากเขื่อนไม่พอ กับระบบส่งน้ำไม่พอเพียง (สุวิทย์ ธีรศาศวัต 2546:165-170,206-7) นโยบายการผลิตพืชพาณิชย์ ทั้งข้าวและพืชไร่ ทำให้เกิด

การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว จากพันธุ์พื้นเมืองที่ต้านทานโรคได้ดี มาเป็นพันธุ์ส่งเสริม ทำให้ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยเคมี และทำให้ความหลากหลายทางสายพันธุ์ข้าวลดลงอย่างมาก การขยายตัวของพืชไร่ จากที่ชาวบ้านปลูกเพียงบริเวณในชุมชนครัวเรือนละ 1-2 งาน ก็เพิ่มเป็น 10-20 ไร่ ทำให้เกิดการทำลาย แหล่งอาหารธรรมชาติของชาวบ้านอย่างไม่เคยมีมาก่อน (สุวิทย์ ชีรสาควัตและสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529:82-86;243; สุวิทย์ ชีรสาควัตและคณะ 2528: 97-101 ;สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546 : 232-236)

เราได้เห็นสาเหตุหลักๆ ที่นำไปสู่ความเสื่อมของศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานแล้ว ที่นี้มาพิจารณาถึงตัวระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพา หรือเศรษฐกิจการตลาด ที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านอีสานว่าเป็นอย่างไร โดยเฉพาะประเด็นที่ชี้ว่า ศักยภาพทางเศรษฐกิจลดลง

1) ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือที่ดินต่อครัวเรือนลดลง

ในปี 2496 พื้นที่ถือครองต่อครัวเรือนของเกษตรกรอีสาน 33.4 ไร่ ในปี 2528 ลดเหลือ 28.35 ไร่ พอถึงปี 2543 ก็ลดเหลือ 15.10 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2534 : 28,34,36;สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546 :193) ทำให้ศักยภาพการผลิตลดลง เพราะการทำเกษตรในภาคอีสานมีการใช้เทคโนโลยี เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่หน่อย แต่ใช้วิธีขยายพื้นที่ เมื่อพื้นที่ขยายไม่ได้เพราะไม่มี แต่ประชากรเพิ่มขึ้นมาก ผลผลิตต่อครัวเรือนจึงลดลง นอกจากนี้ ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเลยและมีที่ดินน้อย (11ไร่ลงมา) ก็มีจำนวนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในเขตอีสานเหนือเพิ่มจากร้อยละ 26 ในปี 2529 เป็นร้อยละ 57.2 ในปี 2543 เขตอีสานกลางเพิ่มจากร้อยละ 42.14 ในปี 2528 เป็นร้อยละ 58.6 ในปี 2543 ปัจจุบันครัวเรือนชนบทอีสานร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ทำกิน (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546:198,304)

2). เกษตรกรในภาคอีสานต้องพึ่งพานายทุนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

การผลิตในระบบเศรษฐกิจพอเพียง เกษตรกรอีสานไม่ต้องพึ่งพานายทุน แต่เมื่อเกษตรกรหันมาผลิตเพื่อขายก็ต้องพึ่งนายทุน ตั้งแต่ทุนที่ใช้ในการผลิตก็ต้องกู้จากนายทุนในหมู่บ้าน หรือไม่ก็นายทุนนอกหมู่บ้าน ซึ่งต้องยอมให้นายทุนคิดดอกเบี้ยร้อยละ 5-10 ต่อเดือน (60-120 % ต่อปี) ผลผลิตส่วนเกิน

ของเกษตรกรซึ่งกว่าจะได้ต้องทำงานอาบเหงื่อต่างน้ำมาด้วยความเหนื่อยยาก ต้องถูกนายทุนสูบเอาไป อันนี้คือรากเหง้าความยากจนของเกษตรกรอีสาน ยิ่งกว่านั้นเวลาเกษตรกรจะขายผลผลิต ก็มักจะต้องขายให้กับนายทุนเงินกู้ดังกล่าว ซึ่งเป็นพ่อค้ารับซื้อผลผลิตด้วย ขายในราคาที่นายทุนกำหนด หากนำไปขายเจ้าอื่น นายทุนก็จะขึ้นดอกเบี้ยเงินกู้จากร้อยละ 5 เป็นร้อยละ 8 หรือ 10 ทันที นอกจากเงิน ที่ต้องกู้จากนายทุนแล้ว เครื่องจักรกลการเกษตร ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง สารเคมี แรงผลผลิตต่างๆ เกษตรกรก็ต้องซื้อจากนายทุน หากไม่ใช้ก็ทำงานลำบาก พืชผลที่ปลูกไว้ก็ไม่งาม เมื่อไม่มีเงินพอก็ต้องซื้อเงินเชื่อจากนายทุนอีก นายทุนก็คิดดอกเบี้ยแบบเดียวกับเงินกู้ เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตก็ต้องเอาไปขายให้กับนายทุนดังกล่าว นายทุนก็จะหักเงินต้นที่กู้มา มูลค่าของสินค้าที่เกษตรกรซื้อเงินเชื่อ รวมทั้งดอกเบี้ยที่เหลือจึงจ่ายให้เกษตรกร กล่าวโดยสรุป ระบบเศรษฐกิจการตลาด เกษตรกรต้องพึ่งพานายทุน และถูกนายทุนเอาเปรียบเป็นอย่างมาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ 2533:139-153, สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529:127-131)

3). เกษตรกรมีรายจ่ายที่สูงขึ้นมาก

รายจ่ายที่สูงขึ้นนี้ มีทั้งรายจ่ายในการผลิต ดังที่กล่าวมาแล้วในข้อ 2 และรายจ่ายด้านการบริโภค รายจ่ายประการหลังเพิ่มขึ้นเพราะระบบทุนนิยมที่มีการโฆษณาอย่างบ้าคลั่ง ทั้งทางโทรทัศน์ วิทยุ และหนังสือพิมพ์ เป็นตัวกระตุ้นกิเลสให้ชาวบ้านอยากมี อยากซื้อ ซึ่งหลายอย่างก็เป็นของฟุ่มเฟือย เช่น ขนมเค้ก ประเภทข้าวเกรียบไส้สี เยลลี่ ลูกอม เครื่องสำอางที่ดีมาของภาคอีสาน ทำให้มีพ่อค้าเร่ที่ให้รถปิคอัพ และรถจักรยานยนต์ นำสินค้าตั้งแต่กับข้าวสำเร็จรูป กึ่งสำเร็จรูป เสื้อผ้า เครื่องใช้ในบ้าน ฯลฯ ออกไปเร่ขายเกือบทุกวัน ล้วนแต่เป็นตัวดูดเงินออกจากหมู่บ้านเป็นอันมาก ในปัจจุบัน ชาวชนบทอีสานมีรายจ่ายโดยเฉลี่ยปีละ 69,979 บาท /ครัวเรือน (5,832 บาท / เดือน) แยกเป็นรายจ่ายด้านการบริโภคถึงร้อยละ 76.6 (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:271) หากรายรับสูงขึ้นกว่ารายจ่ายก็ไม่มีปัญหา แต่ครัวเรือนเป็นจำนวนมากรายรับน้อยกว่ารายจ่าย ปัญหานี้สินจึงตามมา

4). ปัญหาหนี้สินเพิ่มขึ้น

ในปี 2496 ชาวนบตอีสานเพียงร้อยละ 15.77 ที่เป็นหนี้สิน แต่ปี 2543 เพิ่มเป็นร้อยละ 70.8 (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:ข) ที่เป็นหนี้เพราะรายจ่ายที่เพิ่มสูงกว่ารายรับ ทั้งนี้ันเกิดจากการลงทุนในการผลิตที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้ันเกิดจากการขูดรีดดอกเบี้ยจากนายทุน ทั้งนี้ันเกิดจากรายจ่ายที่สูงขึ้นในปัจจุบันตั้งแต่เดิมผลิตเองเกือบทั้งหมด เมื่อหันไปผลิตเพื่อขายก็เอาเงินที่ได้จากขายผลผลิตไปซื้อปัจจัยสี่ (ยกเว้นข้าว) แม้กระทั่ง ผักปลา แมลง สัตว์ตามธรรมชาติที่ลดน้อยถอยลงไปมากที่ชาวบ้านเคยได้มาฟรีๆ ก็ต้องซื้อ ในขณะที่รายได้ของเกษตรกรไม่แน่นอนขึ้นกับปัจจัยภายนอกที่เกษตรกรไม่อาจควบคุมได้เลย ทั้งสภาพดินฟ้าอากาศ ปริมาณผลผลิตในประเทศ และต่างประเทศ และขึ้นกับนายทุน ปัจจุบันชาวนบตอีสานเป็นหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 34,195 บาท ในขณะที่ปี 2506 / 07 เป็นหนี้เฉลี่ยเพียงครัวเรือนละ 1,398 บาท (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:282)

5). แรงงานอีสานต้องไปทำงานต่างถิ่นมากขึ้น

เพราะเหตุที่รายรับจากการทำเกษตรเฉลี่ยมีเพียง 2,401 บาท/ครัวเรือน/เดือน หรือเพียงร้อยละ 39.7 ของรายรับทั้งหมด เมื่อเปรียบเทียบกับรายจ่ายทั้งหมดแล้ว เท่ากับร้อยละ 41.2 หมายความว่า ถ้าหากเกษตรกรทำอาชีพเกษตรแบบนี้เพียงอย่างเดียวคงจะอดตายแน่ เพราะรายได้ไม่พอยังขาดอีก ร้อยละ 58.8 จึงจำเป็นต้องดิ้นรนไปทำอาชีพนอกภาคเกษตรซึ่งส่วนมากทำในต่างถิ่น ปัจจุบันมีครัวเรือน 45.1 ที่มีสมาชิกอย่างน้อย 1 คนไปทำงานต่างถิ่นหากคิดเป็นจำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเท่ากับร้อยละ 29.81 ของแรงงานทั้งหมดในครัวเรือน รายได้นอกภาคเกษตรเฉลี่ยต่อเดือนต่อครัวเรือน 3,625 บาท หรือร้อยละ 60.3 ของรายได้ทั้งหมด ในจำนวนนี้มาจากการรับจ้างทั่วไป รับจ้างในโรงงาน และอื่นๆ ที่เป็นงานต่างถิ่นแต่ไม่ระบุ ถึงร้อยละ 34.3 ของรายได้ทั้งหมด (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:247,273) อนึ่งแรงงานของชนบตอีสานในปัจจุบัน หากจำแนกเป็น 3 อาชีพ ใหญ่ๆ แล้วยังพบว่า มีเพียงร้อยละ 51.6 เท่านั้น ที่ทำอาชีพการเกษตร เพียงอย่างเดียว ประมาณ 1 ใน 4 ต้องทำเกษตร และนอกเกษตรไปพร้อมๆ กัน และมีเกือบ 1 ใน 4 ที่ออกไปจากอาชีพการเกษตรเลย และแปลว่าศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานลดลงมาก ด้วยวิธีการทำเกษตรแบบที่ทำอยู่นี้

ในเมือง ค่าใช้จ่ายก็สูงขึ้นจนรายได้จากการขายข้าวไม่พอใช้ พี่ที่จึงทำขนมนางเล็ดเอาไปขายในเมืองสุรินทร์ พี่จันทร์ก็ปลูกผักกาดเขียว และหอมแบ่งริมสระที่ขุดไว้เลี้ยงปลา จึงเพิ่มรายได้ และลดรายจ่ายค่ากับข้าวไปมาก ต่อมาราคาหอมแบ่งขึ้นๆ ลงๆ จนขาดทุน พี่ที่จึงนำหอมแบ่งกับผักกาดเขียวเอาไปดองขาย ปรากฏว่าได้กำไรดีมาก พี่ที่จึงซื้อหอมแบ่งและผักกาดเขียวจากตลาดมาดองเพิ่มทุกวัน จนกลายเป็นรายได้หลักของครอบครัวในปัจจุบัน พี่จันทร์นำกำไรจากกิจการดังกล่าวไปซื้อรถปิคอัพเพื่อเอาขนมนางเล็ด ผักกาดเขียว และหอมแบ่งดองเอาไปขายตลาดตอนตี 2 ถึง 8 โมงเช้าทุกวัน ได้กำไรวันหนึ่ง 600-700 บาท จากยอดขาย 1,000-1,200 บาท / วัน

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พี่จันทร์ยังปลูกผักสวนครัวริมสระ เช่น ขิง ข่า ตะไคร้ มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ฯลฯ และไม้ผลจำพวก มะม่วง มะกรูด มะกอก ฯลฯ เพื่อบริโภคในครัวเรือน เหลือกก็ขาย ส่วนปลาก็จับมาเป็นอาหาร และเหลือขายปีละราวๆ 2 พันบาท รายได้จากการขายผักดองหักต้นทุนแล้วกำไร ราว ๆ 140,000 บาท/ ปี กำไรจากการขายขนมนางเล็ดราว 60,000 บาท / ปี ขายข้าว 6-7 หมื่นบาท/ปี ขายปลาราว 2 พันบาทต่อปี รวมมีรายได้ 262,000-272,000 บาท/ ปี มีรายได้เลี้ยงครอบครัวได้อย่างเป็นสุข ขณะสัมภาษณ์ลูกสาวคนโตจบปริญญาตรีจากมหาวิทยาลัยแม่โจ้ และได้ทำงานแล้วเป็นพนักงานเทศบาลอำเภอบัวเขต ส่วนลูกสาวคนที่ 2 เรียนปริญญาตรีปีสุดท้ายที่สถาบันเทคโนโลยีราชมงคลสุรินทร์ ลูกชายคนเล็กเรียนปวส. ที่เดียวกับพี่สาวคนที่ 2 (จันทร์ หวังทรัพย์ 2543, 2544; ที่ หวังทรัพย์ 2543,2544)

กรณีทำเกษตรผสมผสาน : กรณีแรก : พ่อดอน ทองคง พ่อดอน (อายุ 62 ปี) เป็นเกษตรกรบ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เคยไปดูงานของเกษตรผสมผสานของพ่อมหาอยู่ ครูเกื้อ และอีกหลายที่ในช่วงปี 2524-26 โดยการชักนำของนักพัฒนาองค์กรเอกชนเร็ดบาร์นา คือคุณจรินทร์ บุญมัธยะ และอาจารย์เดชา ศิริภัทร ซึ่งท่านหลังได้สอนวิชาเกษตรต่างๆ โดยเฉพาะวิธีขยายพันธุ์พืชให้พ่อดอน

พ่อดอนได้ลงมือขุดสระขนาด 45 x 15 เมตร ลึก 2 เมตร เอาไว้เลี้ยง ปลากับปลูกต้นไม้ผลริมสระ และผักสวนครัว ต่อมาได้ขุดสระเพิ่มอีก 2 สระ รวมเป็น 3 สระ เลี้ยงปลานิล ปลาตะเพียน ส่วนปลาดุก ปลาช่อน มันลงเองไม่ได้ปล่อย ปลาเหล่านี้ให้มันหาอาหารกินเอง นาน ๆ ก็เอามูลควายแห้งไปสาดให้มันกิน

พ่อดอนยังเลี้ยงควาย 1 ผัว เลี้ยงมา 15 ปีแล้ว เมื่อสองปีที่แล้วขายวัว ไป 4 ตัว ได้เงิน 8 หมื่นกว่าบาท เอามายกเรือนใหม่ ปัจจุบันเหลือวัว 4 ตัว พ่อดอนเล่าว่า วัวเป็นรายได้หลักของครัวเรือน เป็นหลักทรัพย์ที่สำคัญให้ ผลตอบแทนสูงมาก เพราะตัวเมียออกลูกปีละ 1 ตัว ลูกวัวอายุ 6 เดือน ราคาเกือบ หมื่นบาท วัวนับเป็นแหล่งผลิตปุ๋ยคอก ที่สำคัญสำหรับข้าว ไม้ผล และพืชผัก พ่อดอนยังเลี้ยงไก่ เป็ดมาตลอด เอาไว้เป็นกับข้าวบ้าง ขายบ้าง เลี้ยงแบบปล่อย ปัจจุบันมีไก่ 15 ตัว เป็ด 23 ตัว ออกไข่วันละประมาณ 20 ฟอง

ผักสวนครัวปลูกมาตลอดตั้งแต่ทำการเกษตรผสมผสาน มีแตงกวา มะเขือเทศ ข่า พริก ตะไคร้ กะเพรา แตงไทย ไม้ผลมี มะละกอ มะม่วง กล้วย มะกรูด มะขาม น้อยหน่า ทับทิม ส้มโอ และสะเดาเป็นต้น ปลูกเพื่อบริโภคเหลือก็ขาย

พ่อดอน มีนา 30 ไร่ ได้ข้าวประมาณปีละ 10,000 ปิบ ปลูกข้าว กข. 20 ไร่ ข้าวเจ้ามะลิ 10 ไร่ ใส่ปุ๋ยเคมีเพียง 3 กระสอบ ส่วนมากใส่มูลวัว ปีที่ฝนแล้ง พ่อดอนจะสูบน้ำจากสระที่กล้วมาแล้วมาใส่น้ำที่มิน้ำน้อยไม่พอทำนา

พ่อดอน มีความสุขกับการทำเกษตรผสมผสาน มีลูก 5 คน มีครอบครัว ไปแล้ว 4 คน พ่อดอนมีหนี้ ธกส. 2 หมื่นบาท กู้เอามาให้ลูกคนเล็กซื้อรถปิคอัพ

ทุกวันนี้บ้านฝาง มีคนทำเกษตรผสมผสาน 26 ครัวเรือน (ร้อยละ 22.6) แต่ที่ทำจริงจังมี 11 ครัวเรือน (ดอน ทองคง 2545)

กรณีที่สอง : กรณีบุญเลิศ โถดาสา บุญเลิศ (อายุ 45 ปี) บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร เพิ่งเข้ามารับการอบรม “เกษตรยั่งยืน” จากศูนย์ อินแปงในปี 2539 สาเหตุที่เขาสนใจเกษตรยั่งยืนก็เพราะ เคยไปรับจ้างตัดอ้อยที่ จ.พิจิตร ในปี 2538 ช่วง 3 เดือนที่ไปตัดอ้อย และเอาอ้อยขึ้นรถเหนื่อยมาก ต้องทำงานทั้งวันเพื่อแลกกับค่าแรงวันละ 70 บาทเขาคิดว่า หากเขาทำเกษตร ของเขาด้วยความขยันแบบนี้ ฐานะของเขาจะดีขึ้น พอเขาไปได้ความคิดเกษตรยัง

ยีนมา ก็เริ่มลงมือแปลงที่ดินมรดกที่เขาได้รับส่วนแบ่งจากพ่อแม่ ซึ่งเป็นที่โคกและป่า 70 ไร่ พื้นที่ไม่มีใครต้องการ เขาต้องบุกเบิกที่ดังกล่าว โดยถางป่าออกส่วนหนึ่งเพื่อเป็นนา ส่วนหนึ่งขุดสระเลี้ยงปลา 5 สระ โดยส่วนใหญ่เขาให้ผู้รับเหมาสร้างทางซึ่งต้องการดินเอาไปทำถนนมาขุดเขาไม่ต้องเสียค่าจ้าง ริมสระปลูกผักสวนครัว พริก มะเขือ หอม ฯลฯ ไม้ผล เช่น กล้วย 1,000 กอ หวาย 600 กอ มะม่วง 200 ต้น หมากรูด 30 ต้น น้อยหน่า 200 ต้น เงาะ ลำไย อย่างละ 20 ต้น กระท้อนฝ้าย 14 ต้น ผักหวาน 400 ต้น ชมพู่ ขนุน ฯลฯ เนื่องจากดินส่วนหนึ่งแข็งมาก และคุณภาพไม่ดี ปลูกอะไรไม่ได้ เขาจึงต้องขุดเป็นหลุมๆ แล้วไปเอาดินดีๆ กับปุ๋ยคอกมาใส่ต้นละ 1 กระสอบ เพื่อปลูกไม้ผล บางคืนเขาจุดตะเกียงขุด จนชาวบ้านคิดว่าเขาเป็นบ้าไปแล้ว

ที่ดินส่วนหนึ่ง 17 ไร่ เขาปลูกข้าวได้ข้าว 5 ตัน เหลือกินเขาก็เอาขายบ้าง เลี้ยงไก่ และเลี้ยงปลาบ้าง

บุญเลิศ พอใจกับแนวทางเกษตรยั่งยืน เห็นว่าไปได้ดีเมื่อไม้ผลออกพอรายได้ก็เข้ามาเรื่อยๆ เหมือนน้ำซึมบ่อทราย สุขภาพเขาแข็งแรงดีจากการที่ได้ออกกำลังกายทำงานทุกวัน เขาไม่เคยเจ็บป่วยเลยในช่วง 6 ปีเศษ ที่ทำเกษตรยั่งยืน ครอบครัวบุญเลิศมี 5 คน คือ เขา ภรรยา กับลูก 3 คน (บุญเลิศ โกดาสา 2543)

นี้เป็นเพียง 2 ตัวอย่างจาก 58,018 ครัวเรือน ที่ทำเกษตรผสมผสานในปัจจุบัน หรือร้อยละ 3.2 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดในภาคอีสาน (กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค 2542)

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะได้วิจัยเกี่ยวกับเกษตรผสมผสาน โดยศึกษาผู้ทำเกษตรแบบผสมผสาน 299 ราย พบว่า เฉลี่ยใช้ที่ดิน รายละ 8.6 ไร่ ในการทำการเกษตร เมื่อทำเกษตรผสมผสานแล้วร้อยละ 57.9 รายได้เพียงพอสำหรับใช้จ่ายในครัวเรือน ร้อยละ 71.9 มีน้ำใช้ตลอดปี ร้อยละ 72.6 คุณภาพของดินดีขึ้น ร้อยละ 95.7 คนในครัวเรือนได้กินปลา ผัก และผลไม้เพิ่มขึ้น ร้อยละ 75.9 สภาพครอบครัวดีขึ้น ร้อยละ 52.2 การใช้จ่ายในเรื่องการดื่มเหล้า และเข้าสังคมน้อยลง เพราะต้องเอาเวลาไปดูแลการเกษตร ร้อยละ 73.9 ขายผลผลิตในราคาที่สูงกว่าท้องตลาด (ทำให้คนในหมู่บ้านได้กินของถูกลง) และร้อยละ 60.9 มีผู้มาดูงานในฟาร์มของตน ซึ่งหมายความว่า ในอนาคตจะมีคนจำนวนหนึ่งที่มาดูงานนำแบบแผนเกษตรผสมผสานเอาไปทำต่อ (สมพันธ์ เตชะอธิก 2538 :40-93)

5. สรุป

ชุมชนหมู่บ้านอีสาน เมื่อ 4 ทศวรรษก่อนขึ้นไป เป็นชุมชนที่มีศักยภาพทางเศรษฐกิจสูง กล่าวคือ มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง พึ่งตัวเองได้ ชุมชนพึ่งทรัพยากรธรรมชาติได้เป็นอย่างดีเพราะมีอย่างอุดมสมบูรณ์ ประชากรก็น้อย และผลิตเพื่อบริโภคในชุมชนเกือบทั้งหมด ชุมชนพึ่งพากันเองในชุมชนในเรื่องของการใช้แรงงานที่ต้องอาศัยแรงงานมาก ๆ โดยไม่ต้องจ้าง แต่ใช้วิธีให้वानหรือลงแขก มีการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นบ้างในเวลาฝนแล้ง และนำหัวมหรือขาดแคลนของจำเป็นบางอย่างที่ชุมชนของตนไม่มี เช่น เกลือ เครื่องปั้นดินเผา แต่ชุมชนไม่ต้องพึ่งรัฐ ไม่ต้องพึ่งนายทุน

ภายหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ เศรษฐกิจของชุมชนก็เปลี่ยนไปสู่การผลิตพืชพาณิชย์ เป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด ผลก็คือ ชุมชนพึ่งตัวเองได้น้อยลงไปเรื่อยๆ ต้องพึ่งพาจากภายนอกทั้งจากรัฐ และนายทุน ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับนายทุนเป็นไปในทางที่คนในชุมชนเสียเปรียบ ถูกกดราคาสินค้า ถูกขูดรีดดอกเบียเงินกู้ ผลที่ตามมาก็คือ รายจ่ายสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว รายรับที่ได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตรไม่เพียงพอกับรายจ่ายหนี้สินเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ ในที่สุดสมาชิกในครัวเรือนส่วนหนึ่ง ต้องออกจากชุมชนไปขายแรงงานในเมือง แล้วส่งเงินกลับมาหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งปรับตัวได้ดีโดยไม่ต้องทิ้งชุมชนไปขายแรงงาน แต่ทำอาชีพนอกเกษตร และทำการเกษตรไปพร้อมกัน ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้น จนอยู่ได้อย่างมั่นคง เกษตรกรอีกส่วนหนึ่งหันไปทำเกษตรผสมผสานแม้รายได้โดยเฉลี่ยจะไม่สูงเท่ากลุ่มที่ไปทำอาชีพนอกเกษตรอย่างเดียว แต่ทำให้รายจ่ายลดลง รายได้เพิ่มขึ้น มีงานทำตลอดปี และยังช่วยกันรักษาความเป็นชุมชนเอาไว้อีกด้วย

บรรณานุกรม

1. การข้าว, กรม เนื้อที่ผลิตและผลผลิตข้าวของการทำนาระยะ 26 ปี พุทธศักราช 2480-2505 กรุงเทพฯ ม.ป.ท. 2506
2. การปกครอง, กรม พอยู่พอกิน กรุงเทพฯ กรมการปกครอง 2542
3. เกษตรธิการ, กระทรวง คำแปลรายงานคณะผู้เชี่ยวชาญของ องค์การอาหาร และเกษตรแห่งสหประชาชาติสำหรับประเทศไทย กรุงเทพฯ : กระทรวง เกษตรธิการ 2492
4. คมสัน หุตะแพทย์และคณะ (บ.ก.) ผืนดินคือชีวิต วิธีการเกษตรแบบผสมผสาน เพื่อการพึ่งตนเอง ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา 2533
5. จัตรทิพย์ นาถสุภา แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม ม.ป.ท. 2544
6. จัตรทิพย์ นาถสุภา พัฒนาการเศรษฐกิจไทย กรุงเทพฯ ม.ป.ท. 2511
7. จัตรทิพย์ นาถสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ 2527
8. จัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิภูมิปัญญา 2541
9. ชลประทาน, กรม สถิติโครงการชลประทานที่สร้างเสร็จในปีงบประมาณ 2542 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2543
10. ชุมพล แนวจำปา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468 วิทยานิพนธ์ อ.ม. สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย 2528
11. ชื่น ศรีสวัสดิ์ รายงานการวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านไผ่ ตำบลไผ่ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
12. ชอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ชีรสาควัต รายงานการวิจัย เรื่อง การเปลี่ยนแปลง เทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษา บ้านวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533

13. ชนะจักร เย็นบำรุง (บ.ก.) **ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน** ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2539
14. ธรรมปิฎก, พระ **การพัฒนาที่ยั่งยืน** กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ มูลนิธิโกมลคีมทอง 2541
15. ธวัชชัย กุณวงศ์ และสุรัตน์ วรจรรย์รัตน์ **2 ปีที่หมู่บ้านบัว ชาวกะเลิง** สกลนคร ศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูสกลนคร 2532
16. ณรงค์ หุตานุวัตร และคณะ **รายงานผลการวิจัยเรื่อง ตัวจำกัดทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อการผลิตทางเกษตรที่ อาศัยน้ำฝนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง** ขอนแก่น คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2525
17. ปัญชร แก้วส่อง และสุวิทย์ ธีรศาควัต **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ** ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533
18. บัวพันธ์ พรหมพักพิง **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานหัตถกรรม หลังสงครามโลกครั้งที่สอง กรณีบ้านท่า กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย** 2545
19. บุญยงค์ เกศเทศ และสุวิทย์ ธีรศาควัต **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านดอนน้อย ตำบลโพนงาม อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม** กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) 2545
20. ประเวศ วะสี **เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคมแนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม** กรุงเทพฯ ๑ หมอชาวบ้าน 2542
21. ปราณี ทินกร **ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ ในช่วงสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศ : 2504-2544** มติชน 12 มิถุนายน 2545 :8
22. ปราณี วรรณปะเก **การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ระหว่าง พ.ศ. 2489-2516** วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย มหาสารคาม 2537

23. ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ ตรวจสอบเอกสารเกี่ยวกับเรื่องแรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงานและการจ้างงานและการกระจายรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2536
24. ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ รายงานการวิจัยเรื่อง แรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงานของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2536
25. ปลัดกระทรวงเกษตร, สำนักงาน รายงานผลการศึกษาโครงการเศรษฐกิจการเกษตรและวางแผนไร่นาในจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร 2507
26. ป่วย อึ้งภากร และคณะ เศรษฐกิจไทย : โครงสร้างกับการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521
27. ป่วย อึ้งภากร และสุภาพ ยศสุนทร เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ : บริษัทประมวลมิตรจำกัด 2504
28. พรพิไล เลิศวิชา ชาวนาถ่มน้ำชี กรุงเทพฯ : มุลนิธิหมู่บ้าน 2532
29. พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน การวิเคราะห์การอยู่รอดของชุมชนในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ปริญญาณิพนธ์ การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2543
30. พัฒนาชุมชน, กรม ข้อมูลหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กชช. 2 ค 2542
31. ไพฑูรย์ มีกุล และสุวิทย์ ธีรศาศวัต รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านโสมน ต.บัวโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533
32. ไพฑูรย์ อรุณพันธ์ การผลิตเพื่อบริโภคและจำหน่ายของเกษตรกรผู้ยากไร้ กรณีศึกษา อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2538

33. ไพโรจน์ สโมสร และคณะ รายงานการวิจัยการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้าน
ภาคอีสาน และรูปแบบการพัฒนา ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2532
34. มงคล ด้านธานินทร์ และคณะ รายงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออก
เจียงเหนือ ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
35. มหาดไทย, กรม, กองทะเบียน การสำรวจสำมะโนครัว ทวีราชอาณาจักร
พุทธศักราช 2480 เล่มที่ 3 อาชีพ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์กรมรถไฟ 2484
36. มหาดไทย, กรม, กองทะเบียน การสำรวจสำมะโนครัว ทวีราชอาณาจักร
พุทธศักราช 2490 เล่มที่ 7 มปท. 2490
37. วิลาศ โพธิ์สาร การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคม บริเวณชุมชนทุ่งกุดผไท
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2539
38. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก
2522/23 กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2523
39. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูกปี
2529/30 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2530
40. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร สถิติการเกษตรประเทศไทย
ปีเพาะปลูก 2533/34 กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2534
41. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูกปี
2536/37 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2537
42. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูกปี
2541/42 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2542
43. สติ ไชยเพชร เอกสารภูมิศาสตร์ประเทศไทยชุดที่ 3 (สภาพเศรษฐกิจ) ม.ป.ป.
สภาวิจัยแห่งชาติ (อัดสำเนา)
44. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชิตปรีชาญาณ รายงานตรวจราชการทหารบก
ณ เมือง นครราชสีมาและเมือง อุบลฯ วันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2458
(ทจข.สบ. 1 /15)

45. สมพันธ์ เตชะอธิก "ทางเลือกและศักยภาพของเกษตรยั่งยืนในภาคอีสาน" ใน
ทางเลือกและศักยภาพของชาวอีสาน ธารจักร เย็นบำรุง (ม.ก.) ขอนแก่น :
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2539
46. สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ เกษตรผสมผสาน ผู้ชีวิตภูมิธรรมพึ่งตนเอง และ
ฝังทรัพยากรในดินอย่างยั่งยืน ขอนแก่น : สถาบันวิจัย และพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น 2538
47. สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ ศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น ขอนแก่น
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2537
48. สมภาพ มานะรังสรรค์ เศรษฐกิจชนบทไทย : วิธีการผลิตและการตลาดของ
ภาคเกษตรกรรมไทยปัจจุบัน กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย 2528
49. สุวิทย์ ชีรสอวัตต์ รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน :
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน
(พ.ศ.2488 - 2544) กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2546
50. สุวิทย์ ชีรสอวัตต์ รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ทำ
ทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2488 - 2543) : กรณีศึกษาบ้านบัว
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2544
51. สุวิทย์ ชีรสอวัตต์ รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ทำ
ทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ.2488 - 2544): กรณีศึกษาบ้าน
วังสราบ กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2545
52. สุวิทย์ ชีรสอวัตต์ รายงานการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ทำกินใน
เขตป่า : กรณีศึกษาบ้านยุคาลิป ตำบลยุคาลิป กิ่งอำเภอกะถันยักษ์ จังหวัด
ขอนแก่น ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2534
53. สุวิทย์ ชีรสอวัตต์และคณะ รายงานการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืช
เศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสานขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533